

Dr. J. Wesseling

De Afscheiding van 1834 in Zeeland

1834-'69

Deel I

De Bevelanden
en Zeeuws-Vlaanderen

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

Uitgeverij De Vuurbaak Barneveld

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG
J. Wesseling

De Afscheiding van 1834 in Zeeland: 1834-'69 / J. Wesseling - Barneveld: De Vuurbaak.
Dl. I: De Bevelanden en Zeeuws-Vlaanderen. - Ill.
Met lit. opg., reg.
ISBN 90-6015-777-X geb.
SISO 258.1 UDC 284.2(492.91)'1834/1869' NUGI 644
Trefw.: Afscheiding (1834); Zeeland

Copyright © 1987 Uitgeverij De Vuurbaak bv, Barneveld, The Netherlands.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Technische realisatie: Nedag Grafisch bedrijf, Barneveld
Omslag: Bert Gort

ISBN 90 6015 777 X
NUGI 644

Inhoud

Woord vooraf - 7

Inleiding - 9

- I Nieuwdorp - 13
 - A. De periode 1835-'50 - 13
 - B. De periode 1850-'69 - 34
- II Borsselle - 47
- III Goes - 73
 - A. Het begin - 73
 - B. De periode 1836-'41 - 83
 - C. Ds. C. van der Meulen, 1841-'47 - 114
 - D. De periode 1847-'69 - 135
- IV Baarland - 158
- V Kruiningen-Yerseke - 179
- VI Krabbendijke-Rilland - 196
- VII Wolphaartsdijk - 212
- VIII Heinkenszand - 236
- IX Kapelle-Biezeling - 243
- X De gemeente onder het kruis te Goes, 1866-'69 - 249

- XI *Noord-Beveland* - 263
 - A. Colijnsplaat - 263
 - B. Geersdijk-Wissenkerke - 271
 - C. Kamperland - 277

- Zeeuws-Vlaanderen* - 283
 - XII Axel-Neuzen-Zaamslag - 283
 - A. Het optreden van Johan Willem Vijgeboom - 283
 - B. De eerste decennia van de Afscheiden kerk - 301
 - XIII Groede - 334
 - XIV Sluis - 364

Register van Persoonsnamen - 377

Woord vooraf

Nadat we de beschrijving van de *Afscheiding van 1834* in resp. de provincies *Groningen* (3 delen), *Friesland* (eveneens 3 delen) en *Overijssel* (2 delen) hadden voltooid, wenkte ons *Zeeland*, het gewest waarin we 18 jaar werkzaam zijn geweest (Zeeuws-Vlaanderen).

In de hier nu volgende studie hebben we ons beperkt tot een stuk kerkhistorie van Zeeland, namelijk de Afscheiding van 1834 en de geschiedenis van de Afscheiden kerken in Zeeland in de eerste decennia na hun ontstaan (waarbij we vanzelf ook aandacht hebben gegeven aan de zogenaamde *kruisgemeenten*). Als tijdslimiet is genomen 1869, het jaar waarin de landelijke vereniging van Afscheiden en Kruisgezinden tot stand kwam. Laatstgenoemde groep had zich in 1838 en volgende 19 jaren van de hoofdstroom van de Afscheiden kerken gesepareerd.

Toen we met de voorstudie van ons boek begonnen, waren we oorspronkelijk van plan de resultaten van ons archiefonderzoek in één deel te publiceren. Maar het steeds toenemend aantal opgespoorde gegevens vloeide op den duur over de rand van een normaal eendelig boekwerk, zodat we besloten er twee delen van te maken.

In dit eerste deel hebben we de Afscheiding van 1834 op de *Bevelanden* en in *Zeeuws-Vlaanderen* behandeld. De volgende gemeenten komen dan aan bod. Op *Zuid-Beveland*: *Nieuwdorp*, *Borssele*, *Goes*, *Baarland*, *Kruiningen-Yerseke*, *Krabbendijke-Rilland*, *Wolphaartsdijk*, *Heinkenszand* en *Kapelle-Biezelinghe*. Ook hebben we nog een apart hoofdstuk gewijd aan het korte bestaan van de *Gereformeerde gemeente onder het kruis* te Goes.

Op Noord-Beveland zijn pas in de jaren '60 van de vorige eeuw enige Afscheiden gemeenten ontstaan: *Colijnsplaat*, *Geersdijk-Wissenerkerke* en *Kamperland*.

Tenslotte komen in *Zeeuws-Vlaanderen* de gecombineerde gemeente *Axel-Neuzen-Zaamslag* (in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen), *Groede-Breskens* (in westelijk Zeeuws-Vlaanderen) aan de beurt, terwijl we ook nog een hoofdstukje hebben geschreven over *Sluis* (eveneens in westelijk Zeeuws-Vlaanderen), waar echter slechts zo'n 20 jaar een mini-gemeente heeft gefunctioneerd.

In een tweede deel hopen we dan de Afscheiding van 1834 op Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland te behandelen.

Het is hier de plaats een woord van dank te richten tot de volgende

personen: In de eerste plaats de gemeentearchivaris van Goes, L.J. Abelmann, die ons via zijn enthousiaste medewerker A.J. Barth talloze gegevens in fotokopie heeft doen toekomen over de Afscheiding in Goes en in de dorpen op Zuid- en Noord-Beveland.

Dank ook aan L.M. Hollestelle van het Rijksarchief in Middelburg en A.P. Willeboordse van de gemeente Borsele, die ons bij het verzamelen van gegevens zeer behulpzaam zijn geweest.

Dit is een bewijs voor de stelling, dat de historiografie van een bepaalde streek vooruitgebracht kan worden door een doeltreffende samenwerking tussen een 'gedreven', liefst enigszins ervaren historicus en niet minder geestdriftige kenners van de regio, die wegwijs zijn in de archieven. Daarbij kan de nog niet zo lang bestaande fotokopieertechniek een uitnemend hulpmiddel zijn. Dan vormt zelfs de grote afstand tussen b.v. Groningen en Goes geen beslissende belemmering meer.

In de tweede plaats zijn we niet minder dank verschuldigd aan G. Lievaart te Aduard (Gr.), die ons zeer heeft geassisteerd bij het bronnenonderzoek en die ook weer het register van persoonsnamen samenstelde.

Ook willen we hier noemen dr. C. Smits te Haren (Gr.), die een aanzienlijk aantal belangrijke documenten, betrekking hebbende op de erkenning van diverse gemeenten door de overheid, heeft opgespoord in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Wat Zeeuws-Vlaanderen en dan speciaal het land van Axel betreft, van P.J. Baert te Hoek en R. Willemsen te Biervliet ontvingen we een groot aantal persoonsgegevens van Afgescheidenen uit die regio, terwijl de in oktober 1986 in Axel overleden D.J. Oggel ons in de laatste maanden van zijn leven nog schriftelijk met waardevolle informatie heeft gediend.

Tenslotte mogen we niet vergeten C.J. de Kruijter, archivaris van de Gereformeerde Kerken te Leusden, die met zijn grote kennis van de archivalia, ons steeds op het goede spoor wist te zetten.

In de aantekeningen bij de plaatselijke gemeenten kan de lezer tenslotte nog meer namen vinden van personen, die ons belangrijke inlichtingen hebben verstrekt.

Groningen, januari 1987

De schrijver

Inleiding

In de eerste jaren na de Afscheiding was het in de gemeenten op Zuid-Beveland en Walcheren alles *ds. Budding* wat de klok sloeg. Over de invloed van deze aparte en begaafde dominee – die op 1 april 1836 in Biggekerke met het Hervormd kerkgenootschap brak – is al veel geschreven. Het laatst nog door dr. C. Dekker in zijn instructief boekje *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland* (1986)¹.

Typerend voor *ds. Budding* was in de eerste plaats zijn sterk mystieke inslag. Hij legde de nadruk op de bevindelijk ervaren persoonlijke omgang met God, gehêel in de geest van de schrijvers van de Nadere Reformatie, zoals de *Teellincks, Lodensteijn, Smytegelt, Brakel* e.a. dit hadden gedaan. Maar ook leefde hij sterk bij ingevingen en 'gestalten'. In de tweede plaats heeft hij als vrijgezel – wat hij heel zijn leven is gebleven – zeer sober geleefd op het ascetische af. Om geld gaf hij niet, wel om het gewone volk.

In de derde plaats was en bleef hij een bewonderaar van de oude psalmberijming van *Petrus Datheen*, in 1773 vervangen door de Statenberijming. Hij maakte daar in de eerste jaren van de Afscheiding zelfs een sjibbolet van.²

Dat hij van de in 1806 verplicht gestelde Evangelische gezangen weinig moest hebben, zal niemand, die de weerzin van de bevindelijke achterban in de Hervormde kerk van die dagen op dit punt kent – verbazen.

Op een zondag in december 1835 pakte hij in de kerk van Biggekerke die gezangenbundel van de preekstoel en liep er demonstratief mee naar buiten.

Verder was hij een hyperindividualist, die een afkeer had van kerkordelijke regels.

Hoezeer het met hem in de Afgescheiden kerken is misgelopen, hebben we uitvoerig beschreven in ons hoofdstuk over *Goes*. In oktober 1839 is hij als provinciaal predikant van Zeeland geschorst.

Er vormden zich toen rond zijn persoon vrije gemeenten, die aanvankelijk grote opgang maakten. Maar in 1860 kwam er een crisis, die grote gevolgen had voor zijn vrije gemeenten. Budding raakte namelijk deerlijk het gereformeerde spoor bijster; onder meer kwam hij tot loochening van de Drieëenheid.

Het veroorzaakte grote verwarring onder zijn volgelingen en velen keerden zich diep ontgoocheld weer van hem af. De Ledeboeriaanse gemeenten op Zuid-Beveland en elders, geleid door *Pieter van Dijke* en *Daniël*

Bakker vingen een deel van de teleurgestelden op. In Goes ontstond in 1866 een Gereformeerde gemeente onder het kruis.³

In 1867 zette Budding zijn nieuwe, anti-gereformeerde opvattingen op papier. Iedereen mocht ze weten. Hij ging – zoals altijd – zijn eigen gang en lag niet wakker van de klagende protesten, die onder zijn vroegere bewonderaars allerwegen opklonken.

In juli 1867 verscheen een artikel in het Chr. Afscheiden weekblad *De Bazuin* van de hand van ds. H.J. Maatjes. Deze oud-Groninger schreef, dat hij voor zijn godsdienstige vorming veel te danken had aan ds. Budding in de tijd, dat deze als Chr. Afscheiden predikant in de stad Groningen had gestaan (1844-1848).

Maatjes formuleerde zijn smartelijke teleurstelling als volgt: „Nooit zal ik de predikatiën en gesprekken vergeten, waarin gij met bondige Bijbelbewijzen de in Groningen toen zo verguisde orthodoxe leer als waarheid staafdet.

En het is, of ik u nog in het vorige, oude Afscheiden Kerkgebouw, na bestrijding der leugen en bevestiging der waarheid, met aandrang hoor roepen, hoor vermanen, hoor smeken: ‘O, houdt u toch aan uwe Gereformeerde leer!’” En even verder: „Hoe zijt gij uit de hemel gevallen; o morgensterre, gij zone des dageraads! hoe zijt gij ter aarde nedergehouden. Ik neem deze spreuk over u op, mijn oude leeraar en vriend! in eenen anderen geest dan de triomfeerende spotters over Nebukadnezar in Jes. 14. Maar dat de val van u, in deszelfs natuur en uitwerking, veel erger is dan van dezen heidenschen koning – hiervan ben ik met velen levendig overtuigd.”⁴

Na het wegvallen van Budding was Scholte de raadgevende figuur van de Afscheiden kerken in Zeeland geworden, zoals hij trouwens eveneens in de provincies Utrecht, Zuid-Holland, zijn vroegere provincie Noord-Brabant en in Beneden-Gelderland veel invloed uitoefende.

Ook hij meende, dat ds. Budding niet als predikant gehandhaafd kon blijven. Ruim één week voor de beslissende vergadering van 23 oktober 1839 – waarin *Budding* zou worden geschorst en waarin ook *Scholte* aanwezig was – schreef laatstgenoemde een brief aan de kerkeraad van Goes. Hierin deelde hij mee, dat Budding de vorige week bij hem in de kerk was geweest, maar al dadelijk na het voorgebed de kerk weer was uitgelopen. Hij (*Scholte*) was ervan overtuigd, dat er met Budding geen enkel verschil in leer bestond, maar dat deze op de manier waarop hij dit deed, onmogelijk een gemeente ‘geregeld’ kon bedienen.

Op 11 november 1839 ging er weer een schrijven van Scholte vanuit Utrecht naar de kerkeraad van Goes. Daarin lezen we o.a., dat Buddings vader in 6 weken geen enkel bericht van zijn zoon had ontvangen. Scholte vervolgt dan: „Ik hoop, dat de Heere hem nog eens redden zal uit de strikken, waarin hij verward is, want mijne ziele is aan hem verbonden, hoewel hij mij zijnen grootsten tegenstander denkt te zijn.” In een ander schrijven geeft Scholte ds. Budding openlijk de schuld van de schorsing. Hij (*Budding*) „is onder eene Goddelijke toelating het

middel en de oorzaak der scheuring en verdeeldheden in onze provincie” (*Zeeland*).

Maar een goed jaar later – december 1840 – werd ds. Scholte zelf ook geschorst! Op de synode van Amsterdam, waarop de provincies *Utrecht*, *Zuid-Holland*, *Noord-Brabant* en *Beneden-Gelderland* niet waren vertegenwoordigd. Het waren de provincies, die binnen Scholtes invloedssfeer lagen. Het provincialisme leefde toen nog sterk.

Scholte vroeg aan de gemeenten in Zeeland of ze deze schorsing goedkeurden. Van hem was geëist, dat hij als laster zou herroepen wat hij over ds. Van Velzen had gezegd en te erkennen, dat hij schuld had aan de scheuring in de gemeente van Amsterdam (waar Van Velzen stond). Ook moest hij de Dordtse kerkenorde als basis van kerkelijke samenwerking accepteren. Hij was het niet van plan.

Dat het voor de Zeeuwse Afscheiden kerken moeilijke jaren waren is duidelijk. Eerst Budding weg en kort daarop ook nog Scholte. Namens de classis Zeeland – in Zeeland vielen classis en provinciale vergadering praktisch samen – antwoordde ouderling *Pieter Geense* van Goes, dat ze met hun oordeel eerst zouden wachten, totdat de synodenotulen in druk waren verschenen. Maar toen het gebeurd was, konden ze nog geen duidelijke beslissing nemen. In elk geval wilden ze ds. Scholte niet afvallen.

Waren op de algemene synode van Utrecht in 1837 nog 2 afgevaardigden uit Zeeland aanwezig geweest, het zou tot 1849 duren voordat er op zo’n synode (toen van Amsterdam) weer een vertegenwoordiger van die provincie verscheen, namelijk ds. *C. Steketee* van Nieuwddorp.

Van 1841-1849 hebben de Afscheiden gemeenten in Zeeland dus buiten het landelijk kerkverband gestaan. Het was iets waarmee de milde ds. C. van der Meulen in Goes echter maar weinig vrede kon hebben. In 1845 stelde hij pogingen in het werk om ‘vereiniging met de gansche kerk’ te bereiken en vroeg aan de even zachtmoedige ds. Los in Rotterdam hem te helpen. Het liep toen uit op een briefwisseling tussen de provinciale synoden van Zuid-Holland en die van Zeeland.

Erg toeschietelijk waren de Zeeuwen nog niet. Want ‘verenigen’ op basis van de Dordtse kerkenorde en het aanvaarden van de besluiten van de Amsterdamse synode van 1840 (inbegrepen de schorsing van ds. Scholte), het was te veel van hen gevraagd.

We moeten ook niet vergeten, dat in 1845 de volgende predikanten in de Afscheiden kerken van Zeeland stonden: *W. Gardenier* (Wolphaartsdijk), *H.G. Klijn* (Middelburg), *C. van der Meulen* (te Goes, die ook nog enige andere gemeenten bediende), *C. Steketee* (Nieuwddorp) en *A.C. Tris* (Groede). De eerste vier waren door ds. Scholte opgeleid, Tris door ds. Brummelkamp.

Maar enige jaren later – Scholte, Klijn en Van der Meulen zaten toen al in Noord-Amerika – keerde Zeeland gelukkig toch weer terug in het landelijk kerkverband, op grond van de Dordtse kerkenorde.⁵

En hoe is het verder gegaan? We laten het ds. C. van der Meulen zelf zeggen. Nadat hij in 1847 afscheid van zijn gemeente in Goes had geno-

men wegens emigratie naar Noord-Amerika, keerde hij 22 jaar later als afgevaardigde van de Dutch Reformed Church nog eenmaal in zijn oude vaderland en zijn oude provincie Zeeland terug. Het was ter gelegenheid van de algemene synode van *Middelburg* in juni 1869 gehouden, op welke synode de heuglijke vereniging van Chr. Afscheidenen en Kruisgezinden tot stand kwam. Hoe genoot ds. Van der Meulen!

In de eerste week van juli woonde hij ook nog eens een provinciale vergadering in Goes – zijn vroegere gemeente – bij. Hij wist niet wat hij zag. „Een vergadering van 16 leraren met een schare van ouderlingen, samen 53 in getal.” Vroeger, in 1841 „was ik er alléén als leraar”. In die tijd lag het volk door het weglopen van Budding „aan de grond”. „En nu zijn ze gegroeid tot 3 classen!”

Was er groter en blijder tegenstelling denkbaar?

AANTEKENINGEN

1. Zie ook Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 60-67 (Haarlem 1984).
2. C. Dekker, a.w. 22.
3. *ibidem*, 75.
4. *De Bazuin*, 19 juli 1867.
5. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VII, 80-83.

I Nieuwdorp

A. De periode 1835-'50

Nieuwdorp lag in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke in de Zuid-Kraayertpolder, niet ver van het Sloe, het water, dat vroeger Zuid-Beveland en Walcheren scheidde.

Op het grondgebied van deze agrarische gemeente lag als belangrijkste kern 's Heer Arendskerke of het Oudedorp. Het Nieuwdorp is later ontstaan, zoals de naam al aangeeft.

In de tijd van de Afscheiding telde de burgerlijke gemeente ongeveer 1690 inwoners, van wie er 1050 Hervormd waren, 460 Rooms-Katholiek en 180 Chr. Afscheiden. Deze laatsten vormden in *Nieuwdorp* een zelfstandige gemeente met een eigen predikant (in 1842 daar gekomen). Het hoofddorp 's Heer Arendskerke ligt 6 km ten westen van Goes aan de vroegere straatweg Goes-Sloe.¹ Thans behoort Nieuwdorp tot de gemeente Borsele.

In de zomer van 1836 was de jonge ds. Budding (26) op bezoek geweest bij de wed. *Aagje Onderdijk-Minnaar*² op haar hofstee in 's Heerenhoek, gelegen in het westen van Zuid-Beveland. Ze zou zich in 1836 afscheiden van de Hervormde gemeente 's Heerenhoek-Nieuwdorp. Natuurlijk waren in het gezelschap geestelijke en kerkelijke zaken besproken. Want Budding – toen officieel geen Hervormd predikant meer in Biggekerke – was niet gewoon zijn kritische en aparte kijk op de gang van zaken in het Hervormd kerkgenootschap voor zich te houden. En de in het land zich uitbreidende Afscheiding – in 1834 in Ulrum in Groningerland begonnen – had eveneens Zeeland aangeraakt.

Dat het daar in 1835 ook op Zuid-Beveland onrustig werd, bewijst een geschreven document, te vinden in het archief van de Gereformeerde kerk te Nieuwdorp. Het is van de hand van de plaatselijke predikant *Christiaan Steketee*, die bijna 40 jaar zijn gemeente te *Nieuwdorp* heeft verzorgd (1842-'82). In hoofdzaak geeft het de belangrijkste feiten uit de geschiedenis van die gemeente gedurende de eerste decennia (tot 1868). Met het doel „om in gedachtenis te houden het gene de Heere, te Nieuwdorp onder 's Heer Arendskerke, tegen alle menselijke gedachten heeft believen daar te stellen”. 't Is plechtig gezegd, maar wel duidelijk.³ Op de eerste pagina lezen we al, dat er vooral in het begin van 1835 vele mensen „tot den Heere bekeerd (werden), waardoor de oude(n) opgewekt en de *gezelschappen of bijeenvergaderingen, die van overlang gestaakt waren geweest*”, wederom een aanvang begonnen te nemen, zoo dat vele huizen tot kleine kerken werden gemaakt”.

Dit is een belangrijke notitie, want hier constateren we dus een opleving van de conventikels. Dat de bezoekers daarvan de officiële kerkdiensten in de Hervormde kerk van 's Heerenhoek-Nieuwdorp links lieten liggen mogen we gerust aannemen.

Met hun predikanten hadden de inwoners van 's Heerenhoek en *Nieuwdorp* het in die tijd niet zo best getroffen.⁵ Integendeel. De eerste werd in

1809 wegens dronkenschap ontslagen, enkele jaren later na schuldbelijdenis weer aangenomen, heeft in 1829 zijn ambt neergelegd, niet vrijwillig, maar om een tweede afzetting te voorkomen.

De tweede, in 1830 gekomen, is in 1846 afgezet op grond van „dikwijls herhaalde dronkenschap zelfs bij de openbare Godsdienst oefening”⁶.

Maar het wangedrag van enkele Hervormde predikanten zou op zichzelf niet tot Afscheiding hebben geleid. De diepere oorzaak daarvan was echter het groeiend verzet tegen het loslaten van de gereformeerde belijdenis.

Wie niet meer in de Hervormde kerk kwam, om wat voor reden dan ook, had niet zoveel kwaad te vrezen. Maar anders werd het, toen na een aarzelend begin in 1835, op vele plaatsen in 1836 de conventikels werden omgezet in officiële gemeenten, geleid door een kerkeraad. Dit werd namelijk door de overheid – al of niet geadviseerd door Hervormde predikanten en instanties – als een brutale uitdaging ervaren. Met als gevolg dat de rechterlijke macht in actie en tot veroordelingen kwam. Om maar niet te spreken over de algemene opinie, die de Afscheidenen in de regel beslist vijandig gezind was. Vooral in 1836 met daarin de september- en oktobermaand als piek, was de activiteit van de rechtbanken in het hele land het grootst. Wat niet wil zeggen, dat daarna een stilte viel. Pas na 1840 – toen Willem II koning was geworden – zou het rustiger worden.

Op 3 september 1836 sprak de rechtbank van eersten aanleg te Goes haar eerste vonnis uit tegen een Afscheiden bewoner van Zuid-Beveland. Dit was de 46-jarige korenmolenaar *Izak Naeye Azn.*, geboren te Biervliet, wonende te 's Heerenhoek (niet ver van Nieuwdorp). Zijn zus Dina was met de zo befaamd geworden Afscheiden landbouwer *Janis van de Luijster te Borssele* getrouwd.

Dat vonnis had als oorzaak: kort voor 26 mei was Naeye in de stad Goes de bekende, toen op Walcheren wonende oefenaar *Johan Willem Vijgeboom* tegengekomen en had deze uitgenodigd in 's Heerenhoek een oefening te houden. Vijgeboom stemde toe; als datum werd afgesproken *donderdag 26 mei 1836*.

Het ging door. Op die dag leidde *Vijgeboom* bij Naeye thuis in 's Heerenhoek een godsdienstige samenkomst met een 'aanzienlijke schare toehoorders'. Maar deze actie ging hem wel *f* 100,- boete kosten; Naeye kwam er met *f* 8,- af. Het was de eerste beoefte samenkomst van Afscheidenen op Zuid-Beveland (3 september '36).

Die oefening door Vijgeboom op bovengenoemde 26 mei '36 in het naburige 's Heerenhoek gehouden, heeft op de Nieuwdorpers inspirerend gewerkt.

Op de eerste pagina van het notulenboek van de kerkeraad lezen we, dat *Christiaan Stekete* Jaczn., kleermaker te Nieuwdorp, de Afscheidenen begon te organiseren. Er wordt zelfs een datum genoemd: 30 april 1836. Dit zal betekenen, dat hij toen in zijn woning godsdienstige samenkomsten ging leiden.

In het manuscript ('gedachtenis') hierboven al eerder genoemd, staan de

Het kerkplein te Nieuwdorp ca. 1910, met de Gereformeerde Kerk.
Foto: G.A. Goes.

bewegredenen als volgt geformuleerd: „Den 30 April begon de Heere alhier zijn volk krachtiglijk uit de gemeenschap te leiden van hen die zich wel met den naam van de gereformeerde kerk bedekken, maar die zich des niet tegenstaande in *leer, tucht* en *dienst* anti-gereformeerd openbaar maakten, gelijk dit uit de afzetting van regtzinnige Leeraars ... klaarlijk blijkt.”

Het aantal bezoekers van de huisgodsdienst oefeningen nam in korte tijd zo sterk toe, dat besloten werd op 27 mei twee opzieners te kiezen en iemand die 'aanteekening' zou houden van het verhandelde. Gekozen werden *Christiaan Stekete* (natuurlijk) en *P. van Westen* en tot scriba *W. de Jager*. Nu is het kiezen van ambtsdragers nog niet hetzelfde als hen bevestigen. En voor dit laatste moest bovendien een predikant komen. Gelukkig was die beschikbaar, namelijk *H.J. Budding*, die toen op Walcheren zijn domicilie had, maar ook op Zuid-Beveland druk in de weer was, ja, waar niet al.

Op zaterdag 3 september had hij gelegenheid naar Nieuwdorp te komen. *Stekete* c.s. profiteerden in dubbel opzicht van zijn komst, want er werd niet alleen „tot onderlinge stichting gesproken”, maar ook overgegaan tot een nieuwe verkiezing van ambtsdragers. Op hun eigen verzoek trouwens. Niet dat er bezwaren tegen de al gekozenen waren ingebracht, maar omdat het aantal Afscheidenen inmiddels sterk gegroeid was. De uitslag was: *Stekete* en *Van Westen* opnieuw tot ouderlingen gekozen, en *W. de Jager* en *W. Dekker* tot diaconen. En de volgende dag kon de instituering plaats vinden. Aan de totstandkoming van de Afscheiding in Nieuwdorp heeft ongetwijfeld *Christiaan Stekete Jaczn.* de

grootste stoot gegeven. Zijn naam wordt zelfs met ere genoemd in 'Levensberichten van Zeeuwen'⁷.

Daarom geven we hier enige levensbijzonderheden over die Nieuwdorper ouderling. Volgens Nagtglas verdient deze eenvoudige man in herinnering te blijven 'als een eigenaardig type uit het Zeeuwse volksleven', die in zijn kring een man van betekenis is geweest. Hij was afkomstig uit de kleine boerenstand en werd op 10 september 1782 in *Borssele* geboren als zoon van *Jacob Stekete* en *Cornelia Maas*. In zijn jeugd ondervond hij aan den lijve wat armoede en ontberingen betekenden, zeker in de Franse tijd. Hij herinnerde zich nog heel goed die kwade dagen, toen de tarwe *f* 20,- en de aardappels *f* 6,- de zak kostten en de suiker voor de gewone man haast onbetaalbaar was; daarbij kwam nog, dat burgers en boeren aan vreemde soldaten de kost moesten geven. Graag vertelde hij, dat hij *Napoleon* eens had gezien, toen deze op een wit paard gevolgd door een groep officieren, tijdens een inspectie over de zeedijk bij *Borssele* reed (in 1811 is *Napoleon* in Nieuwdorp geweest).

Toen *Stekete* ongeveer 23 jaar was, kwam hij als 'boerenkleermaker' in *Nieuwdorp* wonen, in die dagen nog een gehucht in de Zuid-Kraayertpolder in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke (1805). Het volgende jaar – juli 1806 – trouwde hij met *Maatje Hoebeke* (die hij in 1824 door de dood verloor).

„Hoewel hij een eenvoudig, stil man was, schijnt hij een buitengewone invloed in zijn kring te hebben uitgeoefend, en het is voornamelijk aan zijn rustige werkzaamheden en kalme bemoeiingen te danken, dat een vergeten afgelegen gehucht tot een vrij aanzienlijk kerkdorp is geworden.”⁸

In zijn geschiedkundig overzicht van de Geref. kerk te Nieuwdorp schrijft Chr. Melse nog: „Vader *Christiaan Stekete*, die in de wandeling familiair 'het ouwe Kersaentje' (*Christiaantje*) genoemd werd, was de raadsman en toevlucht van ieder. Zijn kleermakerij werd dagelijks door ontwaakten en heilbegerigen bezocht. Daar kon men zijn hart uitstorten en troost en leiding ontvangen.”⁹

Na veel strijd scheidde de weduwnaar *Stekete* zich op 30 april 1836 af met zijn beide dochters *Cornelia* en *Pieterella* en zijn broer *Cornelis Stekete*, niet van de Gereformeerde kerk, maar van het Hervormd genootschap, dat in de plaats van die kerk was gekomen.¹⁰ Vanaf de stichting van de Afscheiden gemeente van Nieuwdorp in september 1836 tot zijn dood in 1864 heeft hij deze als ouderling gediend.

Er bestaat van hem een geschriftje, in 1883 uitgegeven met een voorwoord van *Cornelis Stekete Czn.*, zijn kleinzoon, toen predikant te Veere. Het is getiteld: '*Een boekje voor mijn hart en wandel* (bevattende eene bekeeringsgeschiedenis uit vroeger tijden 1782-1824) nagelaten door *Christiaan Stekete*, geboren te *Borssele*, 10 September 1782, overleden te Nieuwdorp, 12 September 1864. (F.P.D'Hui-Middelburg 1884)'.

De kleinzoon kon zich zijn grootvader nog voorstellen: „...ik zie hem nog gaan, den ouden eerwaardigen grijsaard, groot en kloek van ge-

stalte en nog ongebogen, ofschoon reeds over de tachtig jaren, zooals hij, leunende op een stok, over het dorpje heenwandelde.”

Het 138 pagina's tellend boekje bevat in taalkundig enigszins gekuiste vorm de op schrift gestelde geestelijke ervaringen en levensherinneringen, zoals de oude *Stekete* die omstreeks 1819 had genoteerd. Van dat boekje heeft S.S. Goslinga een uitvoerige samenvatting gegeven in *Christiaan Stekete (1782-1864) en zijn geslacht* (gestencild; het 'Ten geleide' is gedateerd Rotterdam, sept. 1961).

Instituering 4 september 1836

Zondag 4 september 1836 is voor de Afscheiden in *Nieuwdorp* en directe omgeving een historische datum geworden, want op die dag is de eerste Afscheiden kerk op Zuid-Beveland gesticht. Via een proces-verbaal weten we zelfs precies bij welke gelegenheid en waar dit is gebeurd, namelijk in de schuur van *Boudewijn Nieuwenhuys*, een 50-jarige landbouwer, geboren in Kruiningen, maar toen wonende op een hofstede in de Oude Kraayertpolder onder 's Heer Arendskerke. Volgens A. de Smit lag deze boerderij even ten noorden van de later aangelegde spoorlijn bij de Ankerveerse dijk.¹¹

Het valt op, hoe vaak in het hele land een Afscheiden gemeente is geïnstitueerd in een boerenschuur. Eigenlijk is dit wel te begrijpen, want daar had men de ruimte. In de kom van het dorp stonden immers in de regel maar kleine huisjes. Een element, dat ook niet vergeten mag worden, is, dat men buiten het dorp gemakkelijker zijn gang kon gaan en daar niet zoveel last had van de dorpsgeest, die – nieuwsgierig als altijd – de Afscheiden meestal vijandig gezind was. Daar komt nog bij, dat landbouwers door hun positie gewend waren enige leiding te geven, althans vergaderruimte tot hun beschikking hadden, en daardoor in de gelegenheid waren een initiatief – waarbij een betrekkelijk groot aantal mensen betrokken was – te doen uitvoeren.

Zo was hij die eerste zondag in september '36 naar de boerderij van *Boudewijn Nieuwenhuys* gegaan om in diens schuur een godsdienstoefening te leiden en een kerkeraad te bevestigen.

Wanneer het op een polderweg ineens opvallend druk wordt, dan blijft zoiets natuurlijk niet onopgemerkt en ieder dorping vraagt zich nieuwsgierig af: wat is er aan de hand? Daarom had burgemeester De Fouw 's middags zijn veldwachter Willem de Witte opdracht gegeven bij *Nieuwenhuys* poolshoogte te nemen en rapport uit te brengen. Toen deze de schuur binnenkwam, was het er vol, naar zijn schatting wel 400 à 500 (!) mensen, zowel mannen als vrouwen, van alle kanten samengestroomd.

In zijn proces-verbaal noemde hij de namen van belangstellenden uit *Yerseke*, 's *Gravenpolder*, *Wolphaartsdijk*, *Borssele*, *Goes*, *Heinkenszand*, *Wissekerke* (bij 's Heer Hendrikskinderen), *Kloetinge* en 's *Heerenhoek*. De meesten kwamen uiteraard uit de burgerlijke gemeente 's *Heer Arendskerke*,¹² waartoe ook Nieuwdorp behoorde.

In zijn proces-verbaal noteerde hij ook, dat bij zijn binnenkomst in de

schuur ds. Budding, gewezen Hervormd predikant van Biggekerke, zittend in een stoel op een boerenwagen op de dorsvloer, net bezig was een preek te houden. In die middagsamenkomst waren 2 kinderen gedoopt, resp. van *Gerard Otte* en *Adriaan van Antwerpen*, beiden uit 's Heer Arendskerke. Terwijl in diezelfde middagdienst door ds. Budding tot *ouderlingen* waren bevestigd:

Wisse Dekker, landman, zoon van François, 50 jaar, geboren Meliskerke, wonende te 's Heer Arendskerke¹³.

Willem de Jager, landman, zoon van Gillis, 48 jaar, geboren Eversdijk gemeente Kapelle, wonende te 's Heer Arendskerke.

En tot diakenen: *Christiaan Stekete*, kleermaker, zoon van Jacob, 54 jaar, geboren te Borssele, wonende Nieuwdorp.

Pieter van Westen, boerenarbeider, zoon van Dirk, 63 jaar, geboren Koudekerke op Walcheren, wonende Nieuwdorp.

De eerste ouderlingen en diakenen waren dus niet aan de jonge kant.

Ongeveer 7 uur 's avonds was de laatste dienst afgelopen; bij de uitgang van de schuur was nog een deurcollecte gehouden. De veldwachter rapporteerde tenslotte, dat hij geen enkele 'storing van de openbare orde' had bespeurd.

Het woord was nu aan de rechtbank te Goes. Deze veroordeelde ds. Budding tot *f* 100,- en Nieuwenhuise tot *f* 50,- boete, terwijl de 4 nieuwe kerkeraadsleden elk *f* 25,- kregen te betalen. Daarbij kwamen nog de proceskosten, ook een klein kapitaaltje, namelijk *f* 14,25.¹⁴ Nee, het was toen werkelijk niet zo gemakkelijk en voordelig om bij de Afgescheidenen te horen.

Drie dagen later – woensdag 7 september '36 – preekte ds. Budding al weer in Nieuwdorp, nu in de herberg van *Gerard Otte*, 40 jaar, wonende in Nieuwdorp. De preek had tot tekst Marcus 10:26 en 27: „En zij werden nog meer verslagen, zeggende tot elkander: Wie kan dan zalig worden? Doch Jezus, hen aanziende, zei: Bij de menschen is het onmogelijk, maar niet bij God; want alle dingen zijn mogelijk bij God.”

Veldwachter Willem de Witte moest opnieuw in actie komen. Hij maakte proces-verbaal op en het vonnis werd: *ds. Budding f* 100,- en *Gerard Otte*, die zijn herberg beschikbaar had gesteld *f* 50,- boete. De 4 kerkeraadsleden kregen elk weer *f* 25,- te betalen. Het waren de ouderlingen *Chr. Stekete* en *Pieter van Westen* met de diakenen *Wisse Dekker* en *Willem de Jager*.

Door deze pijnlijke ervaringen wat terughoudender geworden, besloot men voortaan met niet meer dan 20 personen bij elkaar te komen. Het kwam er op neer, dat men nu huisgodsdienstoefeningen ging houden en op particuliere adressen samenkwam. Dit preeklezen vond in Nieuwdorp plaats bij *Stekete* of *Van Westen* aan huis. In de Noord-Kraayertpolder was een boerderij het punt van ontmoeting en in 's Heer Arendskerke de woning van *Arie van Mel*.¹⁵

Ruim 15 maanden later zou er nog eenmaal een veroordeling worden uitgesproken over een lid van de gemeente Nieuwdorp. *Gerard Otte* had op 14 januari '38 ds. Budding weer in zijn herberg laten preken.

's Morgens preekte hij over Hebr. 13:4 (eerste gedeelte), 's middags over het tweede deel van dezelfde tekst en 's avonds had hij Lucas 9:57-62 behandeld.

In die samenkomsten waren op verzoek van ds. Budding geen kerkeraadsleden aanwezig geweest. Hij had namelijk laten weten, dat ze, wanneer ze van plan waren eventuele boeten te betalen – en dat waren ze – beter deden thuis te blijven. Daardoor zouden ze minder kwaad doen dan door te komen. Want hijzelf was principieel tegen het betalen van dergelijke boeten. Zijn advies had echter ouderling *Pieter van Westen* niet bereikt, want deze was wel de herberg van *Otte* binnengegaan en daar toen maar gebleven. Of hij ook een kerkdienst heeft meegemaakt, durven we niet te beslissen. In elk geval komt zijn naam niet voor in het vonnis, dat de rechtbank te Goes nog geen twee weken later uitsprak.¹⁶

Het luidde:

Huibert Jacobus Budding, zoon van Willem, 28 jaar, geboren Rhenen, wonende Middelburg, Herder en Leeraar in de Gereformeerde kerk *f* 100,- boete

Geerard Otte, zoon van Jan, 41 jaar, geboren Ellewoutsdijk, wonende Nieuwdorp gemeente 's Heer Arendskerke, herbergier *f* 100,- boete

De proceskosten bedroegen *f* 2,99.

Weigerde ds. Budding de *f* 100,- te betalen, *Otte* was op dit punt helemaal eensgeestes met hem. Aanmaningen maakten hem niet soepeler. Hij ging tot het uiterste en liet het aankomen op een publieke verkoop van zijn goederen, die in elk geval *f* 351,- inclusief vervolgingskosten moest opleveren. Tot deze som waren de nog niet betaalde boeten – volgens de notulen – inmiddels opgelopen. Het eerst werd door de deurwaarder een koe geveild. *Otte* bood *f* 351,- – het te innen bedrag – en dus was de verkoping meteen afgelopen. Formeel had *Otte* geen boete betaald voor het houden van godsdienstoefeningen!¹⁷

Enkele keren kwam het voor, dat in zo'n dienst één of twee kinderen werden gedoopt, resp. in juni en augustus 1837 en januari '38. Maar dan moest natuurlijk *ds. Budding* wel beschikbaar zijn. Hij was in '37 provinciaal predikant voor Zeeland geworden en in de verre omtrek was toen geen andere dominee te vinden. Het zal er in de huiskamer (of grote boerenkeuken?) wel wat primitief zijn toegegaan, zonder een mooi doopbekken of zo, maar het was een wettige bediening van het sacrament en daar ging het om.

Helaas verdween ds. Budding in januari 1839 uit eigen vrije wil uit de Afgescheiden kerken en maakte dit op de volgende wijze kenbaar: Op de provinciale vergadering van 30 januari '39 bij hem aan huis gehouden verscheurde hij zijn beroepsbrief en gooide de stukken op het vuur. Hij wilde blijven bij de oude psalmberijming van *Datheen* en wenste beslist geen invoering van de nieuwe psalmberijming van 1773 (die dus niet meer zo nieuw was). Ook van het bij de Koning aanvragen van vrijheid van godsdienstoefening moest hij niets hebben. In o.a. het hoofdstuk over *Goes* hebben we daarover nader uitgebreid.

De Zeeuwse gemeenten – plotseling herderloos geworden – bleven ontredderd achter. „Echter heeft de Heere Zijne gemeente niet verlaten, maar in tegendeel zijn woord bevestigd: Ziet ik ben met u enz.; dezelve bleef vereenigd voortgaan, onder besef dat Gods kracht in hare zwakheid volbragt zoude worden; dikwijls vermeenigvuldigde ook de Heere Zijne vertroosting, voornamelijk in de bijeenverzamelingen der gemeente op Zijnen H. dag.”¹⁸

Maar altijd hing als het zwaard van Damocles boven het hoofd van de gemeente de dreiging door de justitie beboet en vervolgd te worden. Daarom werd besloten bij de Koning erkenning als zelfstandige gemeente in de burgerlijke maatschappij aan te vragen. En zo ging op 29 april 1839 een ‘Adres’ naar Den Haag. Het was in het gemeentehuis getekend door 62 leden van de gemeente, in het bijzijn van burgemeester L. de Fouw.

Van deze 62 ondertekenaars waren niet minder dan 15 analfabeet: ze konden dus niet lezen of schrijven en tekenden met een kruisje, waarachter een ambtenaar van het gemeentehuis dan zette: Dit handmerk is gesteld door... (volgt de naam).¹⁹

Omdat een antwoord uitbleef, werd op 12 februari '40 een tweede ‘Adres’ opgesteld, nu getekend door 101 personen. Het werd 6 dagen later verzonden. Weer geen antwoord. Toen men informeerde, waarom er toch geen reactie op de ingezonden verzoekschriften kwam, kreeg men te horen, dat de burgemeester eerst waarborgen wenste, dat de Afscheidenen hun leraars, armen enz. zelf konden onderhouden.

De maatschappelijke status van de Afscheidenen in Nieuwdorp had hij als volgt getypeerd: Een deel van de aanvragers behoorde „tot de meer goeode klasse van ingezetenen (die) als eigenaren van boerebedrijven of andere vaste panden, of in andere betrekkingen een ordentelijk inkomen bezitten”.

Ook waren zij „voor het tegenwoordige volijverig... in het bijdragen der benodigde fondsen tot instandhouding van hetgeen zij wenschen oprichten”.

Maar aan de andere kant viel het niet te ontkennen, dat een ander deel van de aanvragers bestond „uit arbeiders en minvermogene ingezetenen”. Daarom was het moeilijk zo niet onmogelijk aan te geven „of de meer goeoden op den duur, in dien staat zullen blijven”.²⁰

Terloops merken we hier op, dat de stelling, dat de Afscheidenen bijna altijd tot de kleine luyden behoorden, niet opgaat. In agrarische gebieden waren het soms welgestelde landbouwers, die het voortouw namen.

Om de bovengenoemde twijfel op te heffen ging er op 29 juli '40 een stuk naar de burgemeester, waarin de verlangde waarborgen werden gegeven. Het was ondertekend door 15 gemeenteleden²¹. De namen van deze ‘borgen’ waren de ouderlingen *Christiaan Steketee*, *Pieter van Westen* en *Willem de Jager*, met de diakenen *Wisse Dekker* en *B. Nieuwenhuyze*. Verder de kapitaalkrachtige lidmaten *W. Lukasse*, *Joh.*

Boone, *Jan Simonse*, *Leendert Derto*, *Jac. op 't Hof*, *M. Kuyper jr.*, *H. op 't Hof*, *Pieter de Maaker*, *Willem Kakebeeke* en *Johannes Proos*.

Erkenning

Pas bij *K.B. van 2 juli 1841 no 255* kwam de erkenning af. Het verzoekschrift daartoe is nu door 59 personen ondertekend geweest. Het *reglement* was gelijk aan dat van Utrecht. Men kerkte in de daartoe afgestane woningen van *Willem Kakebeeke* Litt. A no 68 en van *Willem de Jager* Litt. C no 16, beide te 's Heer Arendskerke. De boerderij van Willem de Jager bestaat nog altijd, al is het zo dat de erbij staande woning uit ca 1900 dateert. Kortgeleden is ook de boerenschuur vernieuwd. De naam van de hoeve is Banda Neira. Ze staat dicht bij het tegenwoordige dorp Lewedorp.²²

De prille en kwetsbare gemeente van Nieuwdorp had het in de jaren 1839 en '40 – na het verdwijnen van ds. Budding – zwaar te verduren en „scheen door allerlei ellende overweldigd te zullen worden”.

De dichtst bijzijnde predikant was in 1840 ds. *C. van der Meulen* van Middelharnis. Men besloot hem eens uit te nodigen om in Nieuwdorp te komen preken en de sacramenten te bedienen. „Tot aller blijdschap” nam hij de uitnodiging aan. En op dinsdag 16 juni '40 verscheen hij in Nieuwdorp om daar bij de landbouwer *Willem Lukasse*²³ aan huis te preken en enkele kinderen te dopen. De beide vorige dagen had hij kerkdiensten in de stad Goes en in andere plaatsen geleid. In Nieuwdorp liep de dienst zonder moeilijkheden af, omdat ze op een gewone doorde-weekse dag was gehouden en het nieuws daarvan te laat bekend was geworden om er de veldwachter nog op af te sturen.

Het volgend jaar (1841) arriveerde ds. *Van der Meulen* op donderdag 18 maart weer in Nieuwdorp, waar hij nu in de schuur van *Willem de Jager* in enige godsdienstoefeningen voorging. In deze dienst bevestigde hij de gastheer W. de Jager als ouderling en B. Nieuwenhuyze als diaken, doopte twee kinderen, terwijl er bovendien een aantal personen als lidmaten werd ‘aangenomen’, onder wie *Dirk van Westen*, *Jan Versijs* en *Marinus Lukasse* met vrouw en kinderen.

Op zondag 27 juni '41 preekten op diezelfde hofstede 's morgens student *A.J. Betten*²⁴, 's middags student *Steketee*, de zoon van de ouderling en 's avonds weer student Betten. Ze studeerden beiden bij ds. Scholte in Utrecht.

Een eigen kerkgebouw

Had de gemeente van Nieuwdorp 2 juli '41 de erkenning door de koning ontvangen – zoals we al zagen – enkele dagen later kreeg ze ook toestemming een kerk te bouwen „op het plein van het Nieuwedorp” en wel „aan de noordzijde der Vate” (drinkplaats voor vee).

Men zette vaart achter het werk. Nog diezelfde maand juli werd de bouw van het kerkje²⁵ aanbesteed en gegund aan M. Proos voor f 3800,-. Met het binnenwerk en met alles wat er nog bijkwam bedroe-

gen de kosten ruim f 5000,-. Men hoefde echter voor niet meer dan f 3600,- te lenen, omdat uit eigen middelen de rest kon worden betaald. Bij het bouwen van een nieuwe kerk behoort met enige plechtigheid een eerste-steenlegging plaats te vinden. De Nieuwdorpers hielden het echter sober en Steketee vermeldt in zijn 'gedachtenis' alleen, dat *Jacob de Jager*, het zoontje van ouderling Willem de Jager, die eerste steen heeft gelegd en op 1 september '41 elk van de 4 ouderlingen 'een blauwe hoeksteen'. In het notulenboek van de kerkeraad staat dat als volgt aangegeven (met de windrichting erbij)

- 1 Christiaan Steketee, oud 58 jaar, N.W.
- 2 Pieter van Westen, oud 68 jaar, Z.W.
- 3 Willem de Jager, oud 53 jaar, Z.O.
- 4 Wisse Dekker, oud 55 jaar, N.O.

Terwijl de Nieuwdorper Afscheidenen bezig waren hun kerkje te bouwen²⁶, beseften ze natuurlijk terdege, dat bij een kerk een herder en leraar behoort. Maar hoe die te krijgen? Nu verkeerden ze in de gelukkige omstandigheid, dat de zoon van ouderling Steketee bij ds. Scholte in Utrecht voor predikant studeerde. We hebben het hierboven al gezegd. Zouden ze die alvast niet voor zichzelf kunnen reserveren?

Na lang met deze gedachte te hebben gespeeld, riep de kerkeraad op 17 oktober '41 een gemeentevergadering samen, waarin ieder vrijuit een naam mocht noemen van iemand, die men graag als dominee in Nieuwdorp zag. Op één na brachten alle aanwezigen hun stem uit op student Christiaan Steketee Czn., hun oud-dorpsgenoot, die op 13 december '39 voor studie van Nieuwdorp naar Utrecht was vertrokken.

De kerkeraad zelf had van te voren al gestemd, 'hoewel verborgen', staat er in de 'gedachtenis' bij. Het ging immers over Steketees zoon! En ze wilde de stemming niet beïnvloeden.

De ene tegenstemmer had nu ook geen enkel bezwaar meer en zo werd *Christiaan Steketee* – hoewel hij nog student in Utrecht bij ds. Scholte was – tot herder en leraar in zijn geboortedorp beroepen.²⁷ Het handschrift van de beroepsbrief is dat van ouderling Willem de Jager. Steketee jr. schreef terug, dat „hij hun niet wantrouwde in hun schrijven en niets op de roeping had aan te merken”, maar toch niet kon besluiten het beroep aan te nemen, voordat hij de zaak rijper overwogen had en met alle gemeenteleden persoonlijk gesproken had. Met dit doel kwam hij begin december '41 naar Nieuwdorp en zocht zoveel mogelijk de leden van de Afscheiden gemeente op. Daarna maakte hij de balans op en „verklaarde hij zijne eigene toestand onder dat alles; als ook de groote onbekwaamheid, die hij in zich bevond voor den H. dienst, waar toe hij geroepen was; waarop hij de gemeente nogmaals ernstig vraagde of zij bij de roeping wel zoo goed met hem bekend geweest waren, en dat zij nu niet moesten denken, dat hij dit uit nederigheid kwam betuigen, maar dat de bezwaren alzo inderdaad waren en of zij de zaak nu nog niet een weinig in overweging wilden nemen”.

Het resultaat was „dat hij niet tegenstaande deze bezwaren, uit het gezicht van de goddelijkheid der roeping zich zelven onder beding van

Gods bekwaam makende genade aan de Gemeente verbond en deszelfs roeping aannam”.

De kerkeraad vond de aanwezigheid van de 22-jarige student Steketee in zijn geboortedorp een prachtige gelegenheid om de nieuwe kerk alvast in gebruik te nemen. Weliswaar was ze nog niet helemaal klaar, maar men kon er toch al diensten in houden. Misschien was dit feit wel mee één van de redenen van zijn komst naar Nieuwdorp geweest. En zo kon het gebeuren, dat Steketee junior op *zondag 12 december 1841* in de nieuwe kerk de eerste preek hield. De tekst was toen Ps. 111:2 „De werken des Heeren zijn groot; zij worden gezocht van allen, die er lust in hebben.” 's Middags preekte hij over Hebr. 11:10 „Want hij (Abraham) verwachtte de stad die fundamenten heeft, welker kunstenaar en bouwmeester God is”.

De volgende dag vertrok hij weer naar Utrecht en na daar nog ruim een half jaar te hebben gestudeerd is hij op dringend verzoek van de gemeente Nieuwdorp en ook op aandrang van andere gemeenten, op woensdag en donderdag 6 en 7 juli 1842 op een prov. vergadering te Goes geëxamineerd (tegelijk met student Wijnand Gardenier, die dominee in *Wolphaartsdijk* werd). Het examen werd afgenomen door ds. *Scholte* en ds. *Van der Meulen*. Met algemene stemmen werden de beide examinandi toegelaten en 's avonds voor een talrijke schare in hun ambt bevestigd, met oplegging der handen. Daarbij had ds. Scholte tot tekst Matth. 10:16: „Zie, ik zend u als schapen in het midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven”²⁸. De volgende dag - 7 juli - werd Steketee volgens het notulenboek door ds. Scholte „op het Nieuwedorp in de gemeente ingeleid met de woorden 1 Tim. 6:11, 12”.

Enkele dagen daarna - zondag 10 juli '42 - deed Steketee zijn intree met Hebr. 12:1 en 2²⁹.

Ds. Steketee kreeg het druk, bijzonder druk zelfs, maar hij mocht ook vrucht op zijn werk zien. In zijn 'gedachtenis' schreef hij later: „Om de vrede en de vereeniging te bewaren” zou hij op aandrang der prov. vergadering, samen met ds. Van der Meulen uit Goes en ds. Gardenier uit Wolphaartsdijk de vacante gemeenten in Zeeland om de 14 dagen bedienen.

En wat verder: „De Heere heeft ook niet nagelaten zijne bijzondere goedkeuring op het dienstwerk te schenken en te toonen dat hij niet alleen van de gemeente, maar van Hem zelf geroepen was; want behalve de vrucht die hij in de buitengemeenten op zijnen dienst had, begon de Heere door hem, in het begin van 1843, zoo krachtig tot bekeering in vele jonge lieden te werken, dat er somtijds 10 à 11 gelijk, op belijdenis des geloofs tot lidmaten der gemeente werden aangenomen; somtijds waren de aandoeningen zoo groot onder de prediking, dat de Leeraar eens heeft moeten afbreken, en wel toen hij sprak over Ps. 51:17, Heere open enz.”³⁰

In zijn herinneringen (*Memories*) schrijft de later naar Amerika geëmigreerde Borsselse ouderling *Jannis van de Luyster* onder de datum 9

februari 1842: Op donderdagavond bij het uitdelen van het Avondmaal te *Nieuwdorp* door ds. *Steketee* „heeft de Heere een wonder van genade bewezen in zijn geest uijt te storten over zijn volk van bijzonder licht en troost en bekeringe van onbekeerde. Ik was niet tegenwoordig, maar van de boodschap hebbe ik een gelovige gemeenschap ondervonden en die duidelijk na de gemeente van *Axel*” (waar zich blijkbaar een zelfde geestelijke opwekking had voorgedaan).³¹

Steketee trok zoveel volk, dat de kerk te klein werd om alle hoorders te kunnen opvangen. De kerkeraad loste dit probleem op door de ruimte van het turfhoek en van de consistoriekamer bij de kerk te trekken, zodat nu iedereen een plaatsje kon vinden en niemand zonder preek naar huis hoefde te gaan.

Toen de jonge *Steketee* dominee werd in *Nieuwdorp*, was hij nog onge-trouwd en woonde hij krap behuisd. In zijn *Gedachtenis* schrijft hij, dat er absoluut geen ruimte was om te studeren en in het hele dorp was geen beter huis te huur of te koop. We merken hierbij op, dat zijn traktement toen slechts f 400,- per jaar bedroeg. Maar zie, in maart 1843 kwam er voor hem een welkome opening, doordat de gemeente kans zag eën geschikt huis te kopen, voor f 1500,-. Deze a.s. *pastorie* – want dat zou het worden – verkeerde echter in zo'n vervallen staat, dat het verbouwen en opknappen daarvan de te betalen som deed oplopen tot f 2850,-. Gelukkig was er nog wat geld beschikbaar, zodat er uiteindelijk slechts een schappelijk bedrag hoefde te worden geleend.

Ongetwijfeld kocht de gemeente die *pastorie* niet alleen om ds. *Steketee* een passende studeerkamer te bezorgen, maar hield ze er ook rekening mee, dat hij trouwplannen had. Meer ruimte was dus geboden.

Inderdaad trouwde de 23-jarige *Christiaan Steketee* op 26 mei '43 met de 19-jarige *Johanna Sara van Overbeeke*, een landbouwersdochter, wonende te Groede in Z.-Vlaanderen.³² Het huwelijk is 26 mei 's avonds kerkelijk bevestigd door ds. Van der Meulen³³, die toen preekte over Hebr. 13:4: „Het huwelijk is eerlijk onder allen, en het bed onbevlekt; maar hoereerders en overspelers zal God oordelen.”

Financieel gezien werd zijn positie nu ook wat aangenamer, want de kerkeraad had per 1 mei '43 zijn traktement vastgesteld op f 800,- per jaar plus vrije woning. De helft van dit bedrag moest worden opgebracht door de 'buiten gemeente', waartoe sinds kort ook de *Afgescheidenen* te 's Heerenhoek behoorden.³⁴

Begraafplaats

Daar was ook de plaats, waar de overleden *Nieuwdorpers* werden begraven. Eigenlijk behoorde dit te gebeuren in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke op het kerkhof aldaar. Maar omdat de afstand tussen *Nieuwdorp* (het nieuwe dorp) en de hoofdplaats 's Heer Arendskerke (het oude dorp) betrekkelijk groot was, had men altijd toegelaten, dat die begrafenissen in 's Heerenhoek plaats vonden. De *Hervormden* van dat dorp en van *Nieuwdorp* waren immers kerkelijk met elkaar verbonden geweest. Maar dit gold nu voor de *Afgescheidenen* niet meer.

Deze wilden nu graag een eigen begraafplaats in *Nieuwdorp* zelf. Dit had o.a. het voordeel, dat een bij de begrafenis-plechtigheid gehouden bus-collecte niet hoefde afgestaan te worden aan de *Hervormden* (het kerkhof lag meestal om de kerk heen). Uiteraard moesten aan de burgerlijke gemeente wel begrafenisrechten worden betaald. Ds. *Steketee*, die van alle markten thuis was, had het provinciaal reglement op de begraafplaatsen er al op nagekeken en gezien, dat de wet vrijheid gaf tot het aanleggen van bijzondere kerkelijke begraafplaatsen.

In de kerkeraadsvergadering van 13 februari '45 kwam nu eerst aan de orde het kopen van grond om daarop een begraafplaats voor de *Chr. Afgescheiden* gemeente aan te leggen.

Op de vergadering was ook uitgenodigd *Jan Simonse*, lid van de gemeente. De praeses vroeg hem of hij tegen een billijke prijs 180 roeden van zijn grond, eventueel iets meer of minder, voor het bewuste doel wilde verkopen. *Simonse* offerde enkele bezwaren: hij miste dan niet alleen die 180 roeden van zijn 6 gemeten grond. Maar er kwam nog een mogelijkheid bij: wanneer de begraafplaats beplant werd, zou zijn er naast liggende grond sterk in waarde verminderen. Hij wilde er nog eens over denken.

Vervolgens vroeg de praeses, wat zijn vraagprijs was. *Simonse* ging nu even weg om met zijn vrouw te overleggen. Hij was al gauw terug en verklaarde zich bereid zoveel roeden als nodig zouden zijn, te verkopen tegen f 300,- per gemet. De kerkeraad ging akkoord en vroeg en kreeg toestemming van het gemeentebestuur voor het aanleggen van een begraafplaats.³⁵

In de kerkeraadsvergadering van 19 mei '45 kon nu verder worden gehandeld over de aanleg en de daarmee verband houdende kosten. Besloten werd om bij het begraven in de loop van de zomer een vrijwillige intekening open te stellen. En als daarop niet voldoende ingetekend werd om alle kosten te bestrijden, dan zou ds. *Steketee* het nog ontbrekende deel zonder rente voorschieten tot aan het volgend jaar. Ook financieel ging ds. *Steketee* in alles voorop! Van de 67 eerste intekenaars zegde hij f 20,- toe, het hoogste bedrag. Ook wees de kerkeraad een 'lijkdienaar' aan, namelijk *Klaas Stroosnijder*, die zichzelf had aangeboden. Reserve werd *Leendert Bommeljé*.³⁶

Regenbak

Na deze paragraaf over de eigen begraafplaats, waar trouwens tegen betaling ook niet-*Afgescheidenen* mochten begraven worden, letten we ook nog even op een ander onderwerp uit het alledaagse leven: het aanbrenge van een regenbak bij de kerk. Deze vormde namelijk een belangrijke bron in de watervoorziening van die tijd. De kerkeraadsnotulen en ook *Steketee's* 'gedachtenis' memoreren het feit nadrukkelijk.

In de notulen van 11 september '46 deelde ds. *Steketee* mee, dat het lidmaat *Boudewijn Zuidweg* op eigen kosten een regenbak naast de kerk zou willen maken en deze dan aan de kerk schenken onder voorwaarde

dat hij zijn leven lang het water te zijnen voordele mocht verkopen of laten verkopen.

De kerkeraad vond het goed en besloot een week later tot aanbesteding daarvan over te gaan. Ze zou komen aan de oostkant van de kerk. We merken hierbij op, dat er toen nog geen waterleiding bestond en dat zo'n 'regenvang' in die tijd haast onmisbaar was. Naast vele huisjes stond onder de dakgoot wel een soort regenton of een in de grond gemetselde bak of put, waarin door pijpen het regenwater van de daken werd opgevangen en bewaard voor huishoudelijk gebruik. Volgens het bestek moest het reservoir bij de kerk '120 tonnen' inhoud hebben. M. Proos nam het karwei aan voor f 300,-. Zuidweg betaalde de som.

Wel moest ook nog het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke zijn fiat geven. En daarbij verzocht de kerkeraad dit college schriftelijk alsnog in het genot te worden gesteld van 5 Nederlandse ellen dorpsgrond bij de reeds goedgunstig verleende 1¼ el ten oosten van de kerk. Er kwam dan de mogelijkheid „om den olmenhaag op de geschiktste wijs met de aanwezig zijnde bomen op het dorpsplein in verband te brengen”. Het werd toegestaan met o.a. de verplichting „om tegen eene matige prijs de ingezetenen zonder onderscheid van geloofsbelijdenis van het voorhande zijnde water te gerieven”.

Per 1 januari 1847 verpachtte de kerkeraad de regenbak voor drie achtereenvolgende jaren aan *Maarten Steenblok* en *Frans van de Plasse* voor f 29,- per jaar.

Het eerste jaar ging het goed, maar het volgend jaar kwam Maarten Steenblok met de klacht, dat het water van de regenbak 'een vuile stank' afgaf, zodat het onbruikbaar was geworden en dus haast niet meer werd verkocht.

Wat te doen? Op voorstel van de kerkeraad is de bak toen leeg en schoon gemaakt om zo mogelijk de oorzaak van de stank te vinden. Tevergeefs. Het nieuwe water bleek al evenveel te stinken. Steenblok en Van de Plasse mochten nu – zolang het nodig was – hun pacht laten vallen en het water verkopen tegen 1 cent per emmer.³⁷

In 1857 overleed *Boudewijn Zuidweg*. De regenbak verviel nu aan de gemeente. D. van den Berge werd voor 3 jaar de nieuwe pachter à f 12,- per jaar. Ze functioneerde dus weer.³⁸

We zetten onze speurtocht door het eerste notulenboek, dat de periode van 1836-'50 bestrijkt, voort. Uit alles blijkt, dat ds. Steketee zijn pastorale taak zeer serieus opvatte en ook uitermate praktisch te werk ging.

Pastoraal

Op 16 november '43 had hij een vergadering samengeroepen van de kerkeraad met de manslidmaten, omdat hij 'de zoozeer door God veroordeelde zonde van achterklap' t.o.v. een ambtsdrager had opgemerkt en daarom zo het Avondmaal niet kon bedienen. Hij meende de gemeente hierover ernstig te moeten vermanen.

Voor ons zijn deze notulen vooral ook van belang, omdat ze de namen

van het grootste deel van de manslidmaten noemen. We hebben ze in de aantekeningen opgenomen.³⁹

In diezelfde vergadering werd ook nog gesproken over de kosten, die het opknappen van de pastorie met zich had meegebracht. Ds. Steketee deelde mee op eigen kosten het huis te hebben laten schilderen en behangen, maar als het resterende onkosten-bedrag dan nog te hoog was, dan wilde hij de pastorie wel overnemen, zodat de gemeente van alle onkosten en lasten af was. Met 7 stemmen tegen werd zijn aanbod aangenomen.

Contract met geneesheer

In januari '44 werd de basis gelegd voor een contract van de diaconie met de genees-, heel- en verloskundige *Abraham Schilham* te 's Heer Arendskerke. Deze had met diaken W. Dekker afgesproken, dat hij voor f 50,- per jaar arme gemeenteleden gedurende drie jaar geneeskundig wilde behandelen. Algemeen heersende besmettelijke ziekten waren hierbij niet inbegrepen. En bij 'dergelijke mogelijke onheilen' zouden de diakenen zich „met de geneesheer op eene billijke wijze verstaan”. Het contract ging per 1 maart '44 in.⁴⁰

Pieter Jan Oggel

Elk jaar legden een aantal met name genoemde, meestal jonge mensen, belijdenis van hun geloof af. In maart '44 was daarbij de 15-jarige Axelaar *Pieter Jan Oggel*. Vóórdat hij in 1844 als student naar *Ommen* ging om bij ds. Van Raalte te worden opgeleid, heeft hij eerst nog een soort vooropleiding gehad van ds. *Steketee* te *Nieuwdorp*. Eind januari '44 schreef de jongen (want dat was hij eigenlijk nog) aan zijn vader: „Ik ben tegenwoordig aan het lezen der vaderlandse, wereldlijke en kerkelijke geschiedenis, alsook het Hebreeuws, dat zeer moeilijk is. Ik hoop evenwel dat dat wel gaan zal. Ik kan toch de letters al lezen en schrijven.”⁴¹

En op 20 mei 1844 schreef Pieter Jan aan zijn vader o.a.: „Ik moet u nog schrijven hoe of het gisteren hier al zo gegaan is. De dominee heeft gisteravond gepredikt uit Jeremia 34:14. De meeste mensen dachten in het eerst: Dat zijn zulke vreemde woorden welke Z.Eerw. nu gaat verklaren. Maar het ging goed. Z.Eerw. heeft eerst getoond wie die Jonadab was, uit welk geslacht: van Jona, gelijk gij zien kunt in 1 Kron. 2:55 en daarbij aangetoond dat hij een godzalig man was en de reden waarom zijn zonen geen wijn mochten drinken. Hij toonde aan waarom de Heere dit zijn volk liet voorstellen en heeft toen dezelve toegepast.

Het ging bijzonder goed. We mochten er veel schuld onder gevoelen wegens onze tekortkomingen in alles.

De gemeente, mogen we zeggen, is nogal bloeiend. Er komen nog al dagelijks toe! Aanstaande week zullen er weder aangesloten worden indien de Heere ons in het leven spaart.⁴² Het is, dunkt mij, al een goed kenteken, wanneer een gemeente groeit en toeneemt.”⁴³

Van deze *Pieter Jan Oggel* vermelden we hier nog, dat hij in 1849 predi-

kant in Utrecht/Zeist zou worden, in 1852 in Utrecht alleen. Na van 1855-'56 nog hulpdiensten in Terneuzen, Axel en Zaamslag te hebben verricht, is hij in 1856 naar Amerika geëmigreerd, en daar predikant bij de Reformed Church geworden. In 1869 is hij als professor aan het Hope College in Holland (Michigan) overleden.

Dom

Nog een flits uit het jaar 1844. Hoe dom de op een dominee uitgebrachte kritiek soms kon en kan zijn, leert ons het volgende:

Een broeder scheen zich aan de gemeente te willen onttrekken; daarom had ds. Steketeë met diaken J. Boone hem opgezocht om te vernemen wat de reden was van zijn gedurige absentie in de kerk. Hij verklaarde die zelf niet onder woorden te kunnen brengen, maar ze was te vinden in 2 Petr. 2.

Toen diaken Boone de tekst voor hem had opgezocht en voorgelezen, vroeg ds. Steketeë of hij dan ook zo'n 'valse predikant was die verderflijke ketterijen bedektelijk invoerde'; waarop de broeder *ja* antwoordde.

Welke ketterij wordt dan in deze tekst bedoeld, was de nieuwe vraag van ds. Steketeë. En toen de klager dit niet kon duidelijk maken, gaf dominee zelf het antwoord en vroeg of hij dan zo preekte. Nee, dat niet, 'maar dat dit daarom wel zoo kon zijn'. De ambtsdragers vertrokken nu maar, nadat ze eerst nog een ernstige waarschuwing hadden uitgesproken over het misbruiken van Gods Woord.

Altijd nog het Budding-effect

In Groningen zou in september 1846 de algemene synode bijeenkomen. Daarom had ds. E. Lindeman – toen pas predikant in Warffum geworden – namens de provinciale vergadering van Groningen aan die van Zeeland gevraagd om afgevaardigden te zenden. Maar wel onder de voorwaarde, dat de Zeeuwen de Dordtse kerkenorde erkenden en de synodebesluiten van Amsterdam 1840 wettig achtten (o.a. de schorsing van ds. Scholte!)

En dat waren nu juist punten, die in Zeeland heel gevoelig lagen. Vooral die schorsing van ds. Scholte, wiens independentistische ideeën over een kerkenorde daar nog nawerkten. Waren alle Afscheiden predikanten, die toen in Zeeland stonden, niet door hem opgeleid? Op die synode van Groningen 1846 waren dan ook geen afgevaardigden uit Zeeland aanwezig. Wel was er een brief gezonden met de mededeling dat men niet mee wilde doen, omdat de synode onbepaald was uitgeschreven volgens de Dordtse kerkenorde.

Maar een zelfstandige figuur als ds. Steketeë had geoordeeld, dat Zeeland wél op de Groningse synode behoorde vertegenwoordigd te zijn. Op de prov. vergadering van 1 juli '46 protesteerde hij tegen „al te liberaal handelen”, namelijk „door ds. Buddingh in onze gemeenten te laten prediken, zijnde ganschelijk in strijd met gezegde Dordsche kerk-ordening”. Want hij vond, dat het laten voorgaan van ds. Budding „in

plaats van tot opbouw tot afbreking, nederwerping en verwoesting der gemeentens heeft gestrekt”.

Niet voor niets viel hij zo fel uit tegen ds. Budding, want deze – toen dominee in Groningen – vertoefde in juni '46 weer eens in Zeeland waar hij nog allermintst een vergeten figuur was geworden.⁴⁴ En twee dagen eerder had Steketees eigen kerkeraad bovendien het geval van J. Vlasman moeten behandelen. Deze was de afgelopen zondag naar *Mid-delburg* geweest om daar *ds. Budding* te horen. De kerkeraad (lees ds. Steketeë) vermaande hem, omdat hij zijn eigen gemeente was voorbijge-lopen „en dat slechts uit zondige afhankelijkheid van een mensch, die overal waar hij maar kan en mogt scheuring zocht aan te richten”. Dat loog er dus niet om. Vlasman verdedigde zich zwakjes met te zeggen, dat hij niet kon inzien, dat het zonde was eens een andere dominee te gaan horen.

De praeses hield hem nu 1 Cor. 1 voor, waarin Paulus waarschuwt tegen partijschappen en scheuringen. Vlasman liet zich gezegen.⁴⁵

De aardappelziekte 1845/46

In 1845 en '46 kwam de aardappelziekte als een ramp over Nederland dus ook over Zeeland. Die jaren waren voor de arbeidersbevolking op het platteland toch al een tijd van armoede en werkloosheid. En nu kwam daar ook de beruchte aardappelziekte nog bij. Het loof verdorde, de aardappels lagen te rotten op de grond, ja zelfs aardappels die nog geroooid konden worden, gingen tot bederf over.

Voor de boeren was het nog het ergste niet, omdat juist mee tengevolge van de aardappelramp de koren- en bonenprijzen hoog opliepen. Maar het was verschrikkelijk voor de arbeiders, die hun eigen eten verbouwden, en voor alle arbeiders en ambachtslieden, die dubbel hoge prijzen moesten betalen en voor aardappels, die ze moesten kopen en voor brood.

Ook de kerkeraad van Nieuwdorp deed wat ze kon. Ze stelde een bijzondere inschrijving open om aan de armen tijdens de winter ook nog een „buitengewoonde bedeeling te geven van brood”, zolang het winterseizoen duurde. Door verscheidene landbouwers werd tarwe en rogge toegezegd. Bakker Pieter Kriekaard zou dit 'verbakken'. In de kerkeradsnotulen staan hun namen genoemd met de hoeveelheden erbij, die ze leverden.

1	P. de Maaker	½ zak	tarwe	en	1 zak	rogge
2	B. Nieuwenhuize	½ zak	tarwe		1	rogge
3	W. Lucasse	½ zak	tarwe		1	rogge
4	W. Dekker	1	tarwe			
5	J. op 't Hof	1½	tarwe			
6	wed. Rottier	1	tarwe			
7	W. de Jager	¾ zak	tarwe	en	1 zak	rogge
Samen		5¾ zakken	tarwe	en	4 zakken	rogge

Van het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke was nog bericht binnengekomen, dat de diverse kerken in de burgerlijke gemeente elk een bepaald bedrag voor de armen zouden ontvangen, naar rato van het per week uitgegeven bedrag. Het 'Hervormd en het Roomsche kerkbestuur' ontvingen elk f 65,- en 'het Christelijk Afscheiden armbestuur' f 80,-, omdat dit wekelijks aan de armen een hoger bedrag schonk dan de beide bovengenoemde 'kerkbesturen'.

Die f 80,- extra betekende voor de kerkeraad een grote en onverwachte verrassing, door de kerkeraadnotulen als volgt onder woorden gebracht: „Deze 80 gulden tegen onze gedachten door de Alwijze bestiering des Heeren, ons zonder eenige formaliteiten geschonken... zijn na onderlinge goedkeuring gebruikt tot betaling van schulden.”⁴⁶ Welke dat zijn, staat niet vermeld.

Zeer geliefd

In de 40 jaar – op één maand na – die ds. Steketee in Nieuwdorp heeft gestaan, heeft hij een stroom van beroepen te verwerken gekregen. Het heet, dat het er meer dan 100 zijn geweest.⁴⁷ Of dit aantal klopt, hebben we niet precies nageteld, maar zeker is wel, dat hij door zeer vele gemeenten in het land als predikant werd begeerd. Er waren erbij, die driemaal een beroep op hem hebben uitgebracht, ja, er was zelfs één gemeente, die het vijf maal heeft geprobeerd. Toen hij nog geen jaar in Nieuwdorp stond, had hij het eerste al te pakken, dat uit Zierikzee (1843). Hij bleef echter zo gehecht aan het Zuidbevelandse dorpje, dat geen enkele gemeente erin geslaagd is hem ooit los te weken.

Een beroep werd door hemzelf altijd serieus genomen. Ter illustratie geven we dat van de gemeente *Genderen (N.Br.)*. Het werd tot tweemaal toe herhaald. Zoiets kwam toen wel vaker voor. De gang van zaken was als volgt: In augustus 1847 kwam het eerste beroep, een maand later het tweede. Ds. Steketee bedankte beide malen, maar was er nog niet zeker van, dat ze hem in Genderen nu met rust zouden laten. Daarom verzocht hij schriftelijk nog eens dringend „het oog van hem af te wenden”. Toch kwam er een derde beroep uit deze vroegere gemeente van ds. Scholte.

In een gemeentevergadering consulteerde ds. Steketee nu de manslidmaten en vroeg hun of ze nog achter het beroep stonden, dat de gemeente van Nieuwdorp in 1842 op hem had uitgebracht: „of zij in alles hem als herder achter den Heere wenschten te herkennen en te volgen in alles wat recht en billijk was ... of zij in alles getrouw gebruik van hem wilden maken en (hem) ondersteunen met hun gebeden; waarop met vele tranen als uit eenen mond” ja, ja werd geantwoord. „Waarop de Leeraar ... betuigde te ondervinden, dat, in plaats van los geworden te zijn door de meenigvuldige roepingen, hij nog des te meer verknogt was geworden aan de gemeente van Nieuwedorp, zoo dat Z. Eerw. dan ook zeide zich ... opnieuw aan de gemeente over te geven, en dat onbepaald en onverdeeld met al wat hij had om haar dienstbaar te zijn voor de tijd en eeuwigheid ... het volk zich hierop van blijdschap niet kunnende ont-

houden, openbaarde zich in woorden en tranen der liefde en na gemeenschappelijk nog gebeden en den Heere voor Zijne goedheid gedankt te hebben is de gem. met het drukken der hand van gemeenschap met blijdschap naar hare woning gekeerd”⁴⁸

In 1848 telde de Afscheiden gemeente te Nieuwdorp 'ongeveer 350 zielen'. Ze was de enige kerk in het dorp. We worden dit gewaar uit een schrijven van condoleantie, dat de kerkeraad n.a.v. het overlijden van prins Alexander aan koning Willem II zond.⁴⁹

De brief was getekend door ds. Chr. Steketee, de ouderlingen Chr. Steketee senior, Pieter de Maaker, J. Boone en A. van Overbeeke, en de diakenen Wisse Dekker, J. Smallegange (van Borssele overgekomen), Geeraert Emaar en B. Nieuwenhuize.

Het merkwaardige geval deed zich hier voor, dat ds. Steketee nu zowel zijn vader, zijn schoonvader en zijn zwager Emaar⁵⁰ naast zich in de kerkeraad had. Want enige weken eerder was met attestatie uit de gemeente van Groede (Z.-Vl.) overgekomen de 'opziener' Adriaan van Overbeeke. Hij ging wonen in Borssele. Zonder bezwaar werd hij door de kerkeraad van Nieuwdorp als ouderling overgenomen. Gemakkelijk was hij niet, dat wijzen de notulen wel uit. In 1852 vroeg en kreeg hij ontheffing uit het ambt van ouderling. De kerkeraad vond dit maar de beste oplossing 'om scheuring te ontwijken'. Op 1 april 1897 is hij in Borssele overleden, 94 jaar oud.

In een volgend hoofdstuk zetten we nu onze tocht door de geschiedenis van de Chr. Afscheiden kerk van Nieuwdorp voort, waarin de periode 1850-'69 binnen het blikveld komt.

AANTEKENINGEN

1. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* (1846).
2. Ze was geboren in 1782 in Borssele en getrouwd met Jacob Pieterszn. Onderdijk, landman van beroep, geboren 's Heerenhoek 1782 en daar overleden 15 december 1833. Dat dit bezoek van ds. Budding in de zomer van 1835 heeft plaats gevonden wordt door dr. C. Dekker sterk betwijfeld in zijn studie *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, pag. 29 (Goes, Middelburg 1986). Hij dateert het in de eerste dagen van september 1836.
3. We halen dit werkje verder aan als *Gedachtenis*.
4. De cursivering is van ons.
5. B.P.S.A. Vriese kolk stond van 1797-em. 1829 en M.S. Kompenhans van 1830-'46 als Hervormd predikant in 's Heerenhoek-Nieuwdorp.
6. Archief Hervormde classis Zuid-Beveland inv.nr. 186 (Gemeente-archief Goes). Vgl. S.S. Goslinga, Christiaan Steketee (1782-1864) en zijn geslacht, pag. 13, 14 (gestencild). We raadpleegden een exemplaar in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool in Kampen (Oudestraat).
7. F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen II* 698 (Middelburg 1893).
8. F. Nagtglas, a.w. 699.
9. Chr. Melse, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk van Nieuwdorp*, 2 (1954) (gestencild). Het was aanvankelijk een serie van 14 artikelen onder de titel *Uit de geschiedenis onzer Kerk*, verschenen in 'Van het Kerkplein', maandbericht van de Geref. kerk van Nieuwdorp, de no's 14 t/m 27, juli 1953 t/m augustus 1954.
10. We hebben deze namen te danken aan een lijst van Afscheidenen van de Hervormde gemeente 's Heerenhoek-Nieuwdorp, ons welwillend verstrekt door A.J. Barth van het Gemeente-archief te Goes.

11. A. de Smit, *De burgerlijke geschiedenis van 's Heer Arendskerke*, deel II, 128.
12. A. de Smit, 128.
Uit Yerseke waren gekomen: Hubregt Nieuwenhuijze en Jan Tolhoek.
Uit 's Gravenpolder: Johannes van Weele.
Uit Wolphaartsdijk: Johannes de Jonge en Ary Geelhoed.
Uit Borssele: Leendert Rottier.
Uit Goes: Laurus Laurusse en Hendrik Zwieter.
Uit Heinkenszand: Bart van Loon, Marinus IJzerman, Cornelis Oranje, Jacobus Rijke en Willem Minnaard.
Uit Wissekerke (bij 's Heer Hendrikskinderen): Joos Remijnse en Pieter van den Berge.
Uit Kloetinge: Pieter Zweedijk.
Uit 's Heerenhoek: Izaak Naaije.
en uit 's Heer Arendskerke: Cornelis Rottier, Gerard Otte en vrouw, Wisse Dekker en vrouw, Willem de Jager en vrouw, Adriaan van Antwerpen en vrouw, Christiaan Stekete, Marinus Gelok en vrouw, Boudewijn Zuidweg, Jan Versijs, Jan Simonse, Johannes Karelse, Pieter van Westen, Ary van Mel, Jelle Boone en Janis (Johannes) Boone (smid te Nieuwdorp).
13. Hij overleed 20 januari 1862, oud 76 jaar, weduwnaar van Johanna Wisse.
14. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Goes, 17 september 1836.
15. De Smit, a.w., 132.
16. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Goes, 25 januari 1838.
17. Die publieke verkoping vond plaats 14 maart 1838. Vgl. A. de Smit a.w., 132; Wessels a.w., 88.
18. Ds. Chr. Stekete, *Gedachtenis*, 6.
19. Zelf getekend hadden:

Willemina van de Plasse
Jacomina Hoogstraate
Maatje Stekete
Elizabeth Minnaar
Joh' Boone
Chris Ch. Stekete
Christiaan Jac. Stekete
Jan Simonse
A. van Antwerpen
Jan Versijs
Dirk van Westen
Jan Schoonnaard
Jan Versijs
Jan Luijkenaar
Jan Schaalje
Gillis op 't Hof
Christiaan de Jonge
Cornelis de Nijs
Pr. van Westen
Cornelis Stekete
Boudewijn Zuidweg
L. Derto
Livina Noels
Janus Proos

Johanna Wisse
Cornelia Stekete
Kornelia Boone
Adriana Nieuwenhuijze
Sara Buteyn
Pieternella Stekete
M. Rottier
K. Glerum
Maria Lukasse
Maatje Lukasse
Pieternella D. van Kruijningen
Magrieta Stevense
Willem Kakebeke
G. de Jager
W. Lucasse
A. Snoek
A. van der Mel
P. de Maaker
Hubregt op 't Hof
Adriana Weststrate
Wisse Dekker
W. de Jager
B. Nieuwenhuijze

De namen van hen die met een 'handmerk' hadden getekend waren:

Willemina op 't Hof	Maria van Vijven
Jannetje den Herder	Sara Lamper
Pieternella Nijs	Maatje op 't Hof
Maatje Murre	Jan Hendrik Kosten
Maria Luykenaar	Cornelis de Nijs
Jacomina Flipse	Jacoba Otte wed. Jan van Weele
Maatje van Zweden	Jacoba Witte
	Maatje Wagenaar

20. Schrijven van de burgemeester van 's Heer Arendskerke d.d. 30 juli 1840 aan de 'Kommissaris over het Distrikt Goes'.
21. Er staat in te lezen, dat de gemeente zich nu 3½ jaar zelf had onderhouden. Men verklaarde zich bereid f 1000,- 'op het grootboek der Nederlandse schuld' tegen 2½% te doen inschrijven en een fonds aan te leggen, waarin men gedurende 10 achtereenvolgende jaren f 200,- tegen 2½% waarborg aan de regering zou storten. (De Smit, a.w., 132).
22. A. J. Barth van het Gemeente-archief te Goes heeft ons deze gegevens verstrekt.
23. Willem Lukasse overleed 24 april 1847, oud 61 jaar, man van Margrietha Stevense.
24. Hij werd in 1842 predikant in Noordeloos.
25. Het was 16 el lang, 8 el breed en 4½ el hoog. Het heeft maar 26 jaar dienst gedaan (De Smit, a.w., 133).
26. In de prov. vergadering van 5 juli 1842 was besloten, dat de leden te 's Heerenhoek zich moesten aansluiten bij Nieuwdorp.
27. De beroepsbrief – waarvan we een fotokopie onder ogen hebben gehad – is gedaateerd 20 oktober 1841 en ondertekend door de ouderlingen Chr. Stekete, P. van Westen en W. de Jager, met de diakenen W. Dekker en B. Nieuwenhuijze.
28. Aantekeningen van in de kerkeraad van Goes behandelde aangelegenheden 1836-'43 (Arch. Geref. kerk Goes no. 739).
29. Daarom dan ook, alzoo wij zoo groot een wolk der getuigen rondom ons hebbende liggen, laat ons afleggen allen last, en de zonde die ons lichtelijk omringt, en laat ons met lijdzaamheid loopen de loopbaan, die ons voorgesteld is; ziende op den oversten leidzman en volcinder des geloofs, Jezus, die voor de vreugde die hem voorgesteld was, het kruis heeft verdragen en schande veracht, en is gezeten aan de rechterhand des troons van God.
30. Heere, open mijne lippen, zoo zal mijn mond uwen lof verkondigen.
31. Memories van Jannis van de Luijster, 15. We merken op, dat 9 februari 1842 een woensdag was.
32. De bruidegom was een zoon van Christiaan Stekete en Maatje Hoebeke. De bruid was geboren in Schoondijke als dochter van Adriaan van Overbeke en Elisabeth Risseeuw, (overleden te Groede). Als getuigen traden op Wisse Dekker, 57 jaar, landbouwer; Willem de Jager, 55 jaar, landbouwer; Boudewijn Nieuwenhuize, 57 jaar, landbouwer, en Engel Westveer, 57 jaar, landbouwer.
33. Memories Van de Luijster, 15.
34. Notulen kerkeraad 1 mei 1843.
35. De kerkeraad kocht enkele dagen later (17 februari '45) van Jan Simonse 24 roeden 30 ellen bouwland ('oude maat 186 roeden' tegen f 300,- 'het oude gemet'; gelegen in de West Kraaijert, 'gedeelte uitmakende van sectie D. no 77... uitsluitend bestemd voor de lijken van de leden dezer gezindheid'.
36. Er viel nog wat te regelen: de 'begraaflofen'. Voor het begraven van een 'groot lijk' moest f 1,- betaald worden, voor een 'middelbaar' en 'klein' lijk resp. 75 en 50 cent. Bij strenge vorst voor elk 25 cent meer. De begraafplaats had in totaal f 407,25 gekost (De Smit, 134). In zijn *Gedachtenis* schrijft ds. Stekete over de kwestie van de begraafplaats nogal breedvoerig.
37. Notulen kerkeraad 17 mei '48.
38. Notulen kerkeraad 7 september '57.

39. Chr. Steketee v.d.m.
Chr. Steketee oud.
W. de Jager oud.
W. Dekker diaken
B. Nieuwenhuize diaken
P. de Maker
J. Wesveer
H. op 't Hof
F. Lucasse
M. Lucasse
Simon Dekker
Jac. de Jager
C. Hoebeke
Arie Mel
W. Kakebeke
J. Breker
G. de Jager
J. Nieuwenhuize
F. Dekker
J. Lukenaar
Corn. Steketee
J. Schoonhart
- J. Staal
A. Breker
G. op 't Hof
B. Zuidweg
P. Boone
M. Boone
P. Kriekaard
D. van Westen
J. Nijsse
I. Naaije
D. de Leeuw
Willem van Oosten
J. Simonse
A. van Antwerpen
N. Stroosnijder
J. Versijs
J. Boone
M. Steenblok
M. Poppe
J. Versijs (de Jonge)
C. Nijs
J. Vlasman
A. Duinkerke
40. Notulen kerkeraad 29 januari 1844.
41. Geciteerd uit een artikel van J. Geelhoed over Zeeuwen in Amerika (*Nederlands Dagblad* 9 januari 1971).
42. Inderdaad meldden zich 25 mei '44 op de kerkeraad L. Bommeljé, Boudewijn Derto, Marinus Wondergem en C. Roose. De eerste twee werden aangenomen de beide anderen nog niet.
43. *Nederlands Dagblad* 9 januari 1971.
44. Budding stond toen vanaf 1844 in de stad Groningen, waaruit hij in 1848 weer vertrok.
45. Notulen kerkeraad 29 juni '46.
46. Notulen kerkeraad 3 en 11 december 1846
47. C.T(azelaar) in het Afscheidingsnummer van het kerkelijk weekblad *De Reformatie*, oktober 1934.
48. Notulen kerkeraad 4 augustus t/m 31 oktober 1847.
49. Het stuk is gedateerd 29 maart 1848 en staat opgenomen in de notulen.
50. Geeraart Emaar, geb. 25 november 1803 te Sinoutskerke, overleden 29 maart 1882, 78 jaar oud. Hij was getrouwd met Cornelia Steketee, geb. 25 februari 1811, overleden 14 juli 1863.

B. De periode 1850-'69

School en enkele schoolmeesters

Ds. Steketee heeft ook zeer geijverd voor de stichting van een Christelijke school in Nieuwdorp, die in 1859 tot stand is gekomen. Hieraan is een interessante voorgeschiedenis verbonden. De kerkeraadnotulen geven ons daarvan de overvloedige bewijzen. Trouwens ook het archief van het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke, waaronder Nieuwdorp behoorde. Uit dit laatste heeft A. de Smit geput in zijn hoofdstukje over 'De Christelijke school te Nieuwdorp'.¹ Toen in 1934 het 75-jarig bestaan van de school werd herdacht, heeft Chr. Melse een 'gedachteniswoord' gesproken, dat in druk is versche-

nen. We beperken ons nu tot een reconstructie van de *voorgeschiedenis* uit de notulen van de kerkeraad en geven nog enige bijzonderheden over de *oprichting* en over *enkele schoolmeesters*.

Op 11 juni '50 was „de toestand van de kinderen der gemeente” weer eens ter sprake gekomen. En precies een maand later werd een begin gemaakt met de uitvoering van het plan een „bijzondere school van de tweede classe”, op te richten, d.w.z. een school die betaald moest worden uit de schoolgelden van de „af en aankomende leerlingen”. Voor Nieuwdorp betekende dit, dat een groot aantal vrijwillige giften nodig was. *Boudewijn Nieuwenhuize* stelde nu voor, de kerkeraadsliden het goede voorbeeld te laten geven. Ze deden het.

Ds. Steketee zegde f 100,- toe, de kerkeraadsliden *P. de Maaker*, *Chr. Steketee sr.*, *B. Nieuwenhuize*, *A. van Overbeeke*, *Joh. Boone* ook elk f 100,-; *Wisse Dekker* f 50,- en *Jacobus de Jager* f 10,-. Dat was alvast een goed begin: f 660,-.

Men zette vaart achter het werk. Voor f 700,- werd de herberg van Nieuwdorp aangekocht via Jan Karel van Baalen, een bekend Afgescheidene in Goes. Het zou de onderwijzerswoning moeten worden.

Ook de gemeentelēden lieten zich niet onbetuigd. Op 31 augustus '50 was er een gemeentevergadering bijeengeroepen, omdat er die dag wegens de Goese jaarmarkt toch niet gewerkt werd. En dus was het een mooie gelegenheid de kwestie van de op te richten school te bespreken en in te tekenen op een lijst. Alle aanwezigen wilden ook financieel meewerken, wat in de notulen² de volgende reeks namen met de toegezegde bedragen opleverde:

A. de Muinck	f 10,-	M. Boone	f 5,-
Jacob op 't Hof	f 100,-	P. Boone	f 5,-
wed. Lukasse	f 100,-	N. van Weele	f 5,-
wed. de Jager	f 50,-	Jan de Jager	f 5,-
Lukas Lukasse	f 40,-	Cornelis Jasser	f 5,-
Cornelis Minnaar	f 30,-	Cornelis op 't Hof	f 5,-
Gerard Rottier	f 25,-	J. van den Berge	f 4,-
Antonie Braam	f 25,-	A. de Jager	f 3,-
Antonie Hoebeke	f 15,-	P. Dekker	f 3,-
Cornelis Adriaanse	f 10,-	Simon Dekker	f 3,-
D. de Leeuw	f 10,-	Jan Lukenaar	f 2,50
Cornelis Boone	f 10,-	Cornelis Hoebeke	f 2,-
Pieter Koole	f 10,-	Frans v.d. Plasse	f 5,-
Jan op 't Hof	f 10,-	K. Schoonhardt	f 5,-
Steven van Weele	f 10,-	J. Breker	f 2,50
Gillis de Jager	f 10,-	P. Kriekaard	f 2,-
Jan Nieuwenhuize	f 10,-	N. Stroosnijder	f 2,-
F. Staal	f 10,-	F. Dekker	f 2,-
Jan Staal	f 7,50	M. van de Guchte	f 2,-
Jan Schoonhardt	f 7,-	L. Breker	f 1,-
Jan Wagenaar	f 6,-	Mageliena de Gie	f 2,50
Cornelis Karelse	f 6,-	Dirk van Westen	f 2,50
B. Zuidweg	f 5,-	Johan Dillebeke	f 2,50

Men had ook al een onderwijzer op het oog, namelijk *J. Mulder* uit Zierikzee, die zich bereid had verklaard in Nieuwdorp te komen werken. Hij zou een 'genoegzaam' onderhoud ontvangen; een *vast* traktement kon hem echter nog niet worden beloofd.

Al waren nu al enige belangrijke interne zaken geregeld, het moeilijkste kwam nog. Zouden bevoegde instanties als schoolopziener en gemeentebestuur hun goedkeuring willen geven? Er ging een verzoekschrift naar het plaatselijk bestuur van 's Heer Arendskerke, waarvan ook de schoolopziener, ds. J. Ab. Utrecht Dresselhuis te Wolphaartsdijk, op de hoogte werd gesteld.³

Om kort te gaan, het lukte niet en de begeerde onderwijzer Mulder trok zich met toestemming van de kerkeraad terug „om elkaar wederkerig niet in ellende te brengen”.⁴ Er was hem *f* 10,- per week gegarandeerd en dit was natuurlijk te weinig voor een gezin dat uit elf (!) personen bestond.

In november 1852 kwam er een nieuwe kans. De meester van de openbare school, *Marinus Anthonie Alblas*, ging met 'pensioen'. Men zocht weer contact met het gemeentebestuur, en na enige besprekingen werd bereikt, dat de kerkeraad toestemming kreeg van een onderwijzer aan de openbare school te benoemen onder voorwaarde dat de broeders op zich namen jaarlijks aan Alblas een uitkering (pensioen) van *f* 100,- te betalen. Diens opvolger aan de openbare school mocht dan i.p.v. twee, drie schooltijden per dag lesgeven, en één daarvan gebruiken voor het geven van godsdienstonderwijs.

Die opvolger werd *Dirk Happee* uit Rotterdam, onderwijzer aan een Hervormde diaconie school aldaar, een Afgescheidene, die zich volgens de kerkeraadnotulen in oktober '52 'op belijdenis des geloofs' aan de gemeente had verbonden. Hij kreeg van de kerkeraad ook de functie van *koster*; ouderling *Joh. Boone* reikte hem na de benoeming de sleutel van de kerk over.⁵ De openbare school in Nieuwdorp bezat dus vanaf het najaar 1852 een Afgescheiden meester.

Pas de nieuwe wet op het Lager Onderwijs (1857) opende de mogelijkheid een *eigen* school te stichten. En op 4 mei 1859 kon met medewerking van het gemeentebestuur een Chr. school van de eerste klasse worden geopend (gesticht 'door een kerk of corporatie').

In de kerkeraadnotulen van 4 mei 1859 vonden we een breed overzicht van de hele voorgeschiedenis en van de schoolstichting zelf. We geven het hier kort samengevat door.

Ds. Steketeer zette bij de opening – een afvaardiging van het gemeentebestuur was ook aanwezig – uiteen, waarom deze bijzondere school was gesticht. Door de Afscheiding in deze streken – 23 jaar geleden – was het volk, dat hij de eer had te vertegenwoordigen, niet alleen teruggekeerd tot de leer van de Gereformeerde kerk, maar ook 'tot de tucht en dienst' daarvan. Art. 21 van de Nationale Synode van Dordrecht beval de kerkeraden te zorgen voor deugdelijk onderwijs aan de kinderen 'in de praktijk der Godzaligheid'. Al in 1850 was voor dit doel geld bijeen gebracht en een huis aangekocht en geen middel onbepoefd

gelaten om zulk onderwijs van de grond te krijgen. Het plaatselijk bestuur moest echter toestemming geven tot het stichten van een bijzondere school. Helaas werkte dit met kracht tegen.

Na gememoreerd te hebben, dat in 1852 aan de openbare school een Afgescheiden onderwijzer kon worden benoemd en dat er in 1857 een nieuwe schoolwet kwam, vervolgde hij: Op 30 april '58 besloot de kerkeraad een 'bijzondere' school te stichten.⁶ Want onderwijs „dat alle dogma” uitsluit, dat terwille van een jood, atheïst of wie ook Christus en zijn Woord verbant, mocht de gemeente zich nimmer laten welgevalen”.

Eerst was geprobeerd op het dorpsplein bij de 'vate' een school te bouwen, maar het plaatselijk bestuur stond dit niet toe. Op 11 augustus kon echter een ander perceel grond worden gekocht, eigendom van de weduwe van ouderling *Joh. Boone*, de smid.⁷

Nadat hij (ds. Steketeer) op zaterdag 4 september 1858 – het was toen net jaarmarkt in Goes – een bidstond had geleid en gepreekt uit Haggai 2, kon 16 september de eerste steen worden gelegd door de 76-jarige vader van ds. Steketeer, die al 23 jaar de gemeente van Nieuwdorp als ouderling had gediend.⁸

Maar wat moest de gemeente met een schoolgebouw aan, „als God niet had gezorgd voor een onderwijzer?” Ds. Steketeer stelde nu de onderwijzer, *Martinus Knijf*⁹, aan de vergadering voor en zei o.m. te verwachten dat hij „de kinderen zal vormen voor den Heere, voor de kerk, voor de maatschappij en tot voorstanders van Oranje, waar de Gereformeerde kerk onder den Heere zoo veel aan schuldig is”.

Nadat meester *Knijf* en een spreker namens het gemeentebestuur nog het woord hadden gevoerd, en na enige verversing gebruikt te hebben – koekjes en koffie – verliet de deputatie van het gemeentebestuur de school. De kerkeraadsliden en de schoolcommissie „verenigden zich nog aan een maaltijd, terwijl men zich intussen met elkaar onderhield in doelmatige gesprekken”. Aan het eind werd nog gezongen Ps.122:3: „Dat vreed' en aangename rust, en milde zegen u verblijj”, waarna ds. Steketeer de samenkomst met gebed en dankzegging sloot.

Iets over meester Happee

Hierboven is in de paragraaf over de school al eens de naam gevallen van meester *Dirk Happee*, die ook *koster* van de kerk was (er was in Nieuwdorp maar één kerkgebouw, namelijk dat van de Afgescheidenen). Wie het kerkelijk leven een beetje kent, weet dat een *koster* een onmisbaar man is. En ieder weet ook, dat in een dorpje de meester een belangrijke figuur is (was?), wiens woord gezag heeft, zodat de combinatie van *koster*-onderwijzer bij die functionaris als vanzelf een behoorlijke mate van zelfbewustzijn kan doen ontstaan. Of dit ook bij *Dirk Happee* het geval was, weten we niet, maar zeker is wel, dat meester zich in het kerkelijk leven duchtig liet gelden. De kerkeraadnotulen van juni 1857 wijzen dit duidelijk uit.

Enige gemeenteleden meenden, dat de kerkeraad t.o.v. vermaanden en

gecensureerden niet 'getrouw' optrad. En dat ook misbruik van vertrouwen werd gemaakt door 'eigenwillig' het door de gemeente opgebrachte geld te besteden.

Dirk Happee deelde die kritiek en had gezegd – toen ds. Steketeer op de synode van Leiden zat – dat hij met de kerkeraad graag over 'vier dingen' wilde praten.

Toen ds. Steketeer weer in Nieuwdorp was, nodigde hij allen die 'wat' hadden, uit om op de kerkeraadvergadering van 24 juni '57 te verschijnen en zich 'openhartig' uit te spreken. Hij vond het echter 'smartelijk', dat de kritiek juist tijdens zijn afwezigheid naar buiten was gebracht.

Op de bewuste vergadering was echter alleen maar Dirk Happee verschenen. Zijn mede-opposanten lieten hem de kastanjes uit het vuur halen. Hij begon met te verklaren, dat het nooit zijn bedoeling was geweest 'om scheuring te maken' in de periode, dat de leraar weg was, „maar om te onderzoeken en te reformeren”. Waarop ds. Steketeer opmerkte, dat het nu niet over 'innerlijke' bedoelingen ging, maar over concrete klachten. Welke waren dat nu precies? Happee somde nu zijn 'vier dingen' op:

1. Waarom werd zo lang gewacht met de afsnijding van een gecensureerde, met name genoemde broeder?
2. Hoe werd opgetreden tegen kinderen van de gemeente die zich „in alles wereldsch gezind openbaarden,” en waarom werden „goddeloze” kinderen niet afgesneden?
3. Waarom was het geplante deel van de kerkelijke begraafplaats zo goedkoop voor f 10,- per jaar verpacht?
4. Hij zou graag van de verplichting van het schoonmaken of laten schoonmaken van de kerk ontslagen te worden, omdat dit hem per jaar bijna f 5,- kostte.

Op al deze vragen ging de kerkeraad nu uitvoerig in. Wat de kwestie van die censuur betrof, was Happee volkomen gecontenteerd. Het was hem nu duidelijk, dat de kerkeraad 'wijs' handelde, zodat „hij beleed uit onkunde verkeerd en zondig in die zaak geoordeeld te hebben”. Ds. Steketeer vermaande hem in het vervolg voorzichtiger te zijn, door eerst te onderzoeken en dan te oordelen.

Wat de tweede vraag betrof: de Gereformeerde kerk snijdt minderjarige kinderen niet dan in bijzondere omstandigheden af.

Ook op de derde vraag kreeg Happee een bevredigend antwoord. „Maar dewijl hij daar zeer aanstootelijke en beledigende woorden over gebezigd had,” verzocht ds. Steketeer hem die terug te nemen, wat „hij zeide gaarne te doen, alsook dat hij wenschte zich voor zulke dingen in het vervolg te wachten”.

Zijn laatste vraag ging over zijn inkomsten „waarbij hij zijne bekrompene omstandigheden bloot legt”. De praeses vroeg hem nu of het gemeentebestuur – hij was immers geen onderwijzer van de kerk, maar van de burgerlijke gemeente – zijn verplichtingen niet nakwam? Ten overvloede las ds. Steketeer uit de notulen het 'contract' nog eens voor,

dat de kerk en gemeentebestuur met elkaar hadden gesloten. En vroeg hem, of de kerk hem haar aandeel niet tot de laatste cent had betaald? De kwitanties bewezen dit nog eens onomstotelijk.

Daarop adviseerde ds. Steketeer hem, dat hij, als hij van zijn schoolgeld en van zijn burgerlijke en kerkelijke inkomsten niet kon bestaan, zich dan tot de schoolcommissie „ter verbetering van zijn toestand” moest wenden. Want 'bij een bedaarde overweging' moest het hem toch duidelijk zijn, dat hij zich zeer ten onrechte over de kerkeraad had uitgelaten. Ds. Steketees woorden troffen doel. Ongevraagd erkende Happee zijn zonde en verkeerdheid en voegde eraan toe, de mensen die zijn bezwaren deelden – maar nu thuis gebleven waren – te zullen vermanen en beter te informeren.

Als gevolg van zijn gulle en openhartige schuldbelijdenis, kreeg hij van de kerkeraad te horen, „verre verwijderd van kwaad met kwaad te vergelden”, dat hij voortaan niet meer hoefde te betalen „wat hij jaarlijks aan de kerk opracht”. Dit ter verbetering van zijn financiële situatie. En als de oprechtheid van zijn belijdenis zou blijken in zijn ijver om hen terug te brengen, die onder invloed van zijn verkeerd voorbeeld waren geraakt, dan zou men verder overwegen wat er nog in zijn belang viel te doen.¹⁰

Wat dit laatste betekende, leren ons de notulen van enkele weken later. De praeses deelde mee, dat de kritiek, die bij sommigen in de gemeente had geleefd, nu geheel verdwenen was. Meester Happee had zijn vroegere medestanders vermaand, maar deze hadden hem de schuld gegeven van alle ellende, omdat hij voor hen de waarheid verzwegen had! Zij hadden geen oppositie of kwade bedoelingen tegen de kerkeraad in de zin gehad!

Maar goed, alles was dus weer in orde. Het werd nog eens bewezen doordat sommigen uit kerkeraad en gemeente f 43,50 aan vrijwillige giften bijeenbrachten, welk bedrag de volgende dag bij meester Happee aan huis werd bezorgd.¹¹

Hij is niet lang meer in Nieuwdorp gebleven. In april '58 vertrok hij met attestatie uit Nieuwdorp wegens zijn benoeming tot onderwijzer aan de bijzondere school in Den Helder.¹²

Hij werd opgevolgd door *Martinus Knijf*. Of het een goede greep was? Er waren nogal wat aanmerkingen op zijn onderwijs. Hij zou de kinderen te weinig laten oefenen in het schrijven en daarbij geen enkel voorbeeld gebruiken. Manieren bracht hij ze ook al niet bij en ds. Steketeer klaagde, dat hij door hem 'boos en onfatsoenlijk' was behandeld. De kerkeraad besloot nu nadere richtlijnen voor het onderwijs op te stellen:

1. de onderwijzer moest van alles afzonderlijk verantwoording afleggen.
2. hij mocht buiten medeweten van praeses en scriba geen kinderen op school toelaten.
3. hij moest de kinderen elke dag voldoende laten schrijven en daarbij als voorbeeld gebruiken 'net geschreven godsdienstige' zinnen (b.v.

een psalmregel). Elke bezoeker van de school mocht de schriften inzien.

4. hij moest goed zorgen voor leien en boeken en niets daarvan zonder toestemming van de scriba afgeven of uitlenen.
5. op de bus, waarin de catechisanten hun 'liefdegiften' deden, moest een slot komen.

Het 'contract' met meester Knijf, dat liep tot 1 mei 1861, werd niet verlengd. Zijn opvolger werd een oude bekende, namelijk *Dirk Happee*, die uit Den Helder terug kwam naar Nieuwdorp en in 1882 volgens het bevolkingsregister werd uitgeschreven naar de gemeente Middelburg. Hij was toen 60 jaar.¹³

Over hem was men blijkbaar tevredener dan over zijn voorganger. We lazzen, dat het onderwijs 'met vlijt werd gegeven', en dat hij enkele jaren als beloning een gratificatie van f 25,- per jaar ontving.

Beroepen

We geven verder nog enkele *sprokkelingen* uit de kerkeraadnotulen. In 1852 en '53 kreeg ds. Steketee opnieuw een aantal *beroepen* te verwerken. Zijn gemeente was steeds weer blij, als hij bedankte en bewees dat niet alleen met woorden, maar soms ook met daden. We geven een voorbeeld. In het najaar van '53 kreeg hij een beroep uit *Vlaardingen* en tot driemaal toe uit *Assen*. De kerkeraad was opgelucht, toen de buien voorbij waren, en droeg nu diaken *Wisse Dekker*¹⁴ op aan ds. Steketee 'een brief van dankbetuiging' te overhandigen. Nadat deze de 'liefdevolle letteren' had gelezen, bood Dekker hem namens de kerkeraad 'als blijk van hartelijke gemeenschap' een 'geschenk in zilver' aan, dat volgens de notulen f 73,- had gekost. Wat het was, worden we niet gewaar.¹⁵

Kosters

Eerder in dit hoofdstuk is de functie van *koster* al eens ter sprake geweest. Met ingang van januari 1853 bedankte *Marinus Wondergem* als koster en werd opgevolgd door *Nicolaas Stroosnijder*. Voor zijn taak als 'stokslager' en voor zijn werk op de begraafplaats en in de tuin ontving hij f 8,- per jaar. Vier jaar later vroeg Stroosnijder 'wegens ouderdom' ontslag als hondenslager en grafdelver. Hij was toen 80 jaar geworden. Maar hoe oud ook, hij bleef geestelijk actief. In de kerkeraadvergadering van september '60 moest hij vermaand worden „over zijne misstappen en beledigingen, welke hij zelf in een boekje, tegen de orde der kerk uitgegeven, begaan had en wel ten opzichte van hen, waar hij eerbied voor behoorde te hebben”. Op welk boekje hier wordt bedoeld, weten we niet. Stroosnijder bekende schuld.¹⁶ Op 22 januari '65 is Nicolaas Stroosnijder overleden, 87 jaar oud, geboren in Arnemuiden, weduwnaar van Adriana Lavooij. Hij is „eerbaar begraven, zijn inwoning en kostgeld zijn betaald; het weinige goed dat hij nagelaten had, is verkocht en de opbrengst daarvan in de armenkas gestort”.

Ds. Budding

In 1859 duikt ds. Budding – toen dominee in Goes – weer eens in negatieve zin op in de notulen; dit keer in die van de provinciale vergadering van Zeeland. Op 6 april '59 las ds. Steketee namelijk een protest voor van zijn kerkeraad, bedoeld voor de Middelburgse broeders. Dezen hadden in hun kerkgebouw *ds. Budding* laten preken „welke buiten de gemeenschap onzer kerk staat”. Het protest toonde het 'nare en droevige' van Buddings vroegere optreden aan, toen hij nog bij de Afgescheiden kerk hoorde: „miskenning der kerk, vertreding van de provinciale en synodale besluiten en bedroefing der opregten”. Daarom dienden de Middelburgse broeders bestraft te worden.

De provinciale vergadering was het eens met het protest van Steketee en de zijnen. En de Middelburgse afgevaardigden nu ook! Ze erkenden niet juist te hebben gehandeld en „deden belijdenis van hun kwaad”. Ze moesten dat ook aan hun eigen gemeente medelen.

Boompje planten

In de loop van de tijd veranderde uiteraard ook de samenstelling van de kerkeraad: de mannen van het eerste uur overleden of werden te oud en dus kwam de opkomende generatie nu naar voren. Zo werden in de zomer van 1853 twee nieuwe diakenen gekozen, *Gillis de Jager Jzn.*¹⁷ en *Gerard Rottier*¹⁸.

Op zichzelf was dit niets bijzonders, maar wat ons opviel, was het volgende. In de notulen lezen we: Met algemeen goedvinden hebben beide broeders „een boom voor de twee voorste ramen der kerk geplant, ter gedachtenis aan hunne kerkelijke loopbaan of begin hunner regering tot den H. dienst van het Diaken ampt”.

Twee beginnende diakenen dus, die ter herinnering aan het begin van hun ambtsdienst ieder een boompje planten bij de voormuur van de kerk. Merkwaardig.

Vergroting kerk 1868

Uit een verslag van ds. Steketee op de prov. vergadering van 6 juli '59 bleek, dat er steeds meer mensen in de kerk kwamen, zodat het gebouw veel te klein werd. Er viel op den duur niet aan te ontkomen, de oude kerk moest door een nieuwe en grotere worden vervangen. Sinds de bouw van het eerste kerkje in 1841 was het zielental dan ook gestegen van 200 naar 432.

In 1868 werd dit niet goedkope karwei aangepakt.¹⁹ Bij de bouw van de nieuwe kerk bestond de kerkeraad uit *ds. Steketee*, de ouderlingen *Pieter Boone*²⁰ en *Jacobus de Jager Wzn.*²¹, en de 4 diakenen *B. Nieuwenhuyze*, *Gerard Rottier*, *Kornelis Fraanje* en *Gilles de Jager Jzn.*, welke laatste tevens scriba was.

Jacobus de Jager Wzn. was in 1851 getrouwd met Pieterneëla Steketee, een zus van ds. Steketee. En zo had ds. Christiaan Steketee niet alleen zijn vader en schoonvader in de kerkeraad zitten, maar nu ook opnieuw een zwager. De andere, Geeraart Emaar, was in 1863 overleden. Praeses

en scriba kregen opdracht de vergroting van het kerkgebouw zo zuinig mogelijk te laten uitvoeren, en onder hun toezicht en leiding kwam de nieuwe kerk tot stand.

De eerste steen is op 24 juni '68 gelegd door ds. Steketees zoontje Jacob, de latere burgemeester van Heinkenszand; de tweede door J.J. de Jager Gz., het zoontje van de scriba, en de derde door Elisabeth, het dochtertje van ds. Stekete (later getrouwd met ds. J.P. Tazelaar uit Weesp).

Volgens het geschiedkundig overzicht van Chr. Melse had de bouw van de nieuwe kerk ruim f 7200,- gekost.²² In de bal van de nieuwere en grotere toren werd de met lood omwonden naaldkoker van wijlen ouderling Stekete (overleden in 1864) gelegd, met daarin een oorkonde, waarin alle gegevens van bouw en herbouw van de kerk stonden. Toen in 1900 bij het opnieuw vergulden van de haan en de bal van de toren de koker geopend werd, bleek die oorkonde helemaal te zijn verteerd. Gelukkig bestond er nog een kopie. De scriba G. de Jager Gzn. heeft toen de rol vernieuwd en aangevuld met het gebeurde in de laatste jaren. De naaldkoker met de vernieuwde oorkonde is toen weer in de toren gebracht, maar is in 1911 bij de afbraak van de oude toren in het kerkelijk archief opgeborgen. Aldus Melse.²³

De nieuwe kerk kon pas in maart 1869 opgeleverd worden, maar vanaf 18 oktober '68 kerkte de gemeente er al in. In *De Bazuin* lazen we het volgende berichtje:

Nieuwdorp, 18 Oct. 1868 – Heden mochten wij het voorrecht genieten, van in onze nieuwe kerk – die bijna tweemaal zoo groot gebouwd is als de vorige – te vergaderen en aan te hooren hoe ze, naar aanleiding van 1 Kon. 8:29, 30, plechtig den Heere werd gewijd. („Dat uw ogen open zijn, nacht en dag, over dit huis...”)

Namens de gemeente,

C. Stekete, pr.

G. de Jager, diak.²⁴

Op zondag 4 september 1876 herdacht de gemeente *Nieuwdorp* haar 40-jarig bestaan. In *De Bazuin*²⁵ vonden we daarvan een boeiend verslag, dat we onze lezers niet willen onthouden.

's Morgens preekte docent A. Stekete „naar aanleiding van de woorden uit psalm 100: „Hij heeft ons gemaakt en niet wij, Zijn volk, de schapen Zijner weide.” Daarin werd ons gewezen op de beteekenis der afscheiding en duidelijk gemaakt, dat 's Heeren volk, bij het geloof aan de waarheid, dat niet de mensch zich zelf maakt om zalig te worden, maar door God gemaakt wordt, en niet geestelijk leven kan in gemeenschap met hen, die met woord en daad juist deze waarheid verloochenden, en zich daarom van dezen afscheiden moesten, zoo zij niet uitgeworpen werden; daarna werd aangetoond, hoe genoemde woorden geheel en al op de gemeente van toepassing waren.

's Middags trad onze geliefde leeraar C. Stekete op en sprak, na verkla-

ring van Deut. 8:2, 3, over de *wording* der gemeente en hare *opkomst*.

In 1835 werd zij voorbereid door een geestelijke opwekking. Er was behoefte aan zielepijns, die op *Zuid-Beveland* te vergeefs in de bedehuizen gezocht werd, waarom men uit den nood tot God riep. Omdat het volk zoozeer kerkelijk was, kon het niet scheuren, zich zelf helpen of tot een gemeente maken.

Eerst na veel worsteling, niet in overijling, maar in de vaste overtuiging, dat het sedert 1816 opgerichte genootschap de oude Gereformeerde, de moederkerk niet was, maar deze verdrong en verdrukte in hare getrouwe zonen, was het oogenblik der beslissing gekomen. Zij verstonden dat het Gods wil was uit te gaan en deden dit in eenvoudigheid, hoewel zij wel wisten, dat er veel kruis aan verbonden zou zijn.

God beschikte nu spoedig ter vervulling hunner behoefte een wettig leeraar, ds. Budding, vroeger predikant te Biggekerke op Walcheren, die de gemeente organiseerde, waarmee op wettige wijze door haar ouderlingen en diakenen werden geroepen. Deze werden den 4^{en} September bevestigd, terwijl ds. Budding voor het eerst alhier predikte in een schuur, door één der leden daartoe afgestaan. Het was in die dagen niet gemakkelijk een openbaar belijder van Christus te zijn: vervolging door de Regeering was ons lot, berooving der goederen door boeten, smaad en verguizing van de menschen in het rond, waarbij zich echter het verschijnsel voordeed, dat terwijl de Hervormden op allerhande wijzen tegenstonden, de Roomschen partij trokken voor ons;

daarbij kwamen moeiten van binnen, waarop niet zoozeer gerekend was; onze anders zeer beminde leeraar (Budding) ontbond zich van ons; donker was het uitzicht in dien herderloozen toestand. Maar de Heere had ons niet verlaten. Hij maakte de menschelijke wijsheid en kracht te niet en openbaarde in de dwaasheid en onkunde en zwakheid en armoede der menschen Zijn wijsheid, Zijn macht, Zijn rijkdom. En Hij, die Israël wist te voeden, toen de natuur zelfs geen voedsel aanbood „opdat het leeren zou dat de mensch niet leeft bij brood alleen, maar bij elk woord, dat uit den mond des Heeren uitgaat”. Hij wist ook ons – zoals dit gisteren middag aangemerkt en ons voorgehouden werd – in beproeving voor alle gebrek te bewaren en uit Zijne hand te verzorgen; zoodat wij, door de waarheid vrijgemaakt, ook uitwendig, door generlei verplichtingen gebonden, als eene vrije gemeente mochten opwassen.

Wij ontvingen in 1841 een kerkgebouw, en werden gediend, nu en dan, door een leeraar, geroepen door geheel Zeeland, later door de gemeente *Goes*, namelijk ds. *Van der Meulen*, die tot veel zegen in deze streken geweest is.

In 1842 schonk de Heere ons een eigen leeraar, uit de gemeente zelf. Spoedig daarna kwamen wij in het bezit van een begraafplaats, waarop reeds een groote menigte onzer dooden thans rust.

In den loop der jaren werden wij uitgebreid: de Heere gaf vervulling in de behoefte aan Christelijk onderwijs, na de schoolwet van '57, een eigen school, eindelijk een grooter kerkgebouw.

Met de opwekking tot dankbaarheid aan den Heere en getrouwheid in Zijn dienst, werd de feestrede gesloten.

Namens den Kerkeraad,
G. de Jager, scriba.”

Ds. C. Steketee

We besluiten ons tweede hoofdstuk over de Afgescheiden gemeente van Nieuwdorp met nog eens de figuur van ds. *Christiaan Steketee* naar voren te halen.²⁶ Over zijn leven en werken in zijn eigen gemeente Nieuwdorp hebben we in het voorafgaande al voldoende uitgebreid. Hij was een man van aanpak en heeft veel voor zijn gemeente tot stand gebracht: een eigen begraafplaats (1845), een Christelijke school (1859) en een nieuwe kerk (1868). Maar niet alleen op zijn eigen dorp, ook op heel het eiland Zuid-Beveland en aan de overkant van de brede Westerschelde, in het land van Axel (oostelijk Zeeuws-Vlaanderen) en in het land van Cadzand (westelijk Z.-Vlaanderen), bediende hij het Woord voor de Afgescheiden gemeenten. Ook in het land Zierikzee.

Soms preekte hij vijfmaal in één week, telkens op een andere plaats. En dan doopte hij de kinderen en hield met de herderlozen Avondmaal; het Avondmaalsstel droeg hij bij zich in een tas.

Hij moest daarvoor moeilijke reizen maken, over slechte winterwegen en over de woelige Schelde. Maar dan kende hij geen vermoeidheid en geen pijn weerhield hem. Als het ging om een gemeente te dienen, kon hij uren gaan onder striemende regen en bij felle kou. En geen stormweer kon hem verhinderen de Schelde over te steken. 't Is op een zaterdagmiddag gebeurd, dat hij voor een preekreis door Oost-Zeeuws-Vlaanderen van Borssele afvoer, maar dat het kleine scheepje de haven van Terneuzen niet kon binnenlopen. In een gevaarlijke positie moest het vlak voor Terneuzen voor anker gaan en de hele zondag daar blijven. Er was geen proviand aan boord voor de 12 passagiers – mensen, die waren meegegaan om in Terneuzen het Avondmaal mee te vieren – maar toch hadden ze een gezegende zondag onder de prediking van ds. Steketee en toen ze 's maandagsmorgens het stadje konden bereiken – de broeders daar hadden in grote onrust de hele zondag het scheepje zien slingeren – volgden enige dagen van verkwikkende geestelijke gemeenschap.

Maar nog verder reikte zijn werkzaamheid. Vrij geregeld was hij voorzitter van de provinciale synode van Zeeland, jarenlang kerkvisitator van de Zuidbevelandse gemeenten, herhaaldelijk afgevaardigde naar de generale synode en tot zijn dood toe curator van de Theologische school in Kampen.

Die reizen buiten de provincie – hele tochten per diligence of per schuit – waren zijn grootste genoegen. Dan logeerde hij in de pastorie van zijn vele vrienden: te Utrecht bij ds. Van Minnen, te Zwolle bij ds. Gispén, en dan duurden de praatavonden tot ver na middernacht. Het was in die

dagen gewoonte, dat de naar vergaderingen reizende predikanten in bepaalde pastorieën (ook die van Den Bosch was een middelpunt) overbleven en dan werden ernstige besprekingen gehouden ter voorbereiding van wat op de vergadering dienen moest.

Tegenover deze verkwikkende vriendschap en de bemoedigende arbeid stonden echter ook vele moeilijkheden: vijandschap, financiële lasten bij kerk- en schoolbouw en het altijd zuinig moeten zijn. Zo heeft ds. Steketee – we citeren nu uit het overzicht van Melse – 40 jaar gearbeid, op zijn eigen dorp en daarbuiten. Hij heeft zelf van een klein traktement moeten leven, in het begin *f* 400,-, later *f* 800,- en pas in de laatste jaren *f* 1200,- en dat met zijn groot gezin van 8 in leven gebleven kinderen, van wie er 3 buitenshuis op studie waren. Tot zijn grote voldoening mocht hij nog beleven, dat de hele schuld van school- en kerkbouw afgelost was.

Na een smartelijk maaglijden van 7 weken is hij op zaterdag 3 juni 1882 in vrede ontslapen en onder overweldigende belangstelling op 7 juni begraven. De rouwkoets werd allereerst gevolgd door familie en bureu, verder had de hele gemeente zich twee aan twee aangesloten. Ook velen uit de verre omtrek liepen mee, terwijl de stoet gesloten werd door de schoolkinderen, allen catechisanten van de overledene, onder leiding van hun onderwijzer Melle de Graaf.²⁷

Een neef, ds. Chr. Steketee Azn.²⁸ van Heinkenszand leidde de begrafenis. Hij herinnerde aan de bijna 40-jarige trouwe dienst van de overledene en ging daarbij uit van Davids woorden over Abner: „Een grote in Israël is gevallen.”

De oudste zoon, docent *Adriaan Steketee* van Kampen, staande op het graf van zijn grootvader, in dat hoekje van het kerkhof waar het geslacht Steketee begraven ligt, dankte allen voor de liefde, die zij de overledene hadden betoond en riep de gemeente toe, dat wij een eeuwig verbond met God hebben, met de God van Abraham, Izak en Jacob, geen God van de doden, maar van de levenden en wiens koninkrijk geen kerkhof is, maar een rijk van eeuwig leven en onuitsprekelijke heerlijkheid. Die God is onze God. Hij zal ons leiden tot aan en tot over de dood.

Een andere zoon, ds. *Cornelis Steketee* van Veere sprak een vertroostend en van dankbaarheid getuigend slotwoord.²⁹ Tot zover Melse.

AANTEKENINGEN

1. A. de Smit, *De burgerlijke en kerkelijke geschiedenis van 's Heer Arendskerke*, tweede deel 68-73 ('s Heer Arendskerke 1859).
2. Notulen kerkeraad 31 augustus 1850.
3. Notulen kerkeraad 30 september 1850.
4. idem 29 mei 1851.
5. Notulen kerkeraad 22 oktober 1852.
6. Op 3 mei '58 had de kerkelijke gemeente dit besluit goedgekeurd.
7. Hij was 2 augustus 1856 overleden, 70 jaar oud, van beroep smid, man van Elisabeth Minnaard.

8. Hierin wekt de profeet het volk op zich toegewijd bezig te houden met het opbouwen van de tempel.
9. Geboren 9 september 1826 in Dordrecht.
10. Notulen kerkeraad 24 juni 1857.
11. Notulen kerkeraad 10 juli 1857.
12. idem 30 april 1858.
13. Hij was op 10 juli 1822 geboren te Rotterdam, gehuwd met Johanna Wilhelmina Breedveld op 17 december 1826 eveneens in Rotterdam geboren. Uit dit huwelijk zijn 6 kinderen geboren:
 1. Dirk, geb. 21-7-1857 te 's Heer Arendskerke
 2. Cornelis Adrianus, 31-7-'58 te Den Helder
 3. Pieter Jan, 18-7-'60 te 's Heer Arendskerke
 4. Jan Lodewijk, 27-1-'62 te 's Heer Arendskerke
 5. Johan Wilhelm, 18-3-'65 te 's Heer Arendskerke
 6. Lodewijk Gerrit, 19-8-'66 te 's Heer Arendskerke
14. Wisse Dekker is op 20 januari 1862 overleden, oud 76 jaar, geboren te Meliskerke, landman, wonende te 's Heer Arendskerke, weduwnaar van Johanna Wisse, zoon van Frans Dekker en Pieternella Schout.
15. Notulen kerkeraad november 1853.
16. Notulen kerkeraad 7 september en 2 november 1860.
17. Gillis de Jager was 11 maart 1824 te Eversdijk gemeente Kapelle geboren en getrouwd met Johanna Adriana de Jonge (geboren 1 maart 1836 te Zaamslag; ze is 21 mei 1868 overleden).
18. Gerard Rottier was geboren 27 maart 1816 en overleden 6 juli 1873. Zijn vrouw was Jacoba Johanna van Overbeeke, op 29 oktober 1832 geboren te Groede. Uit dit huwelijk zijn 11 kinderen geboren.
19. We volgen bij deze paragraaf het geschiedkundig overzicht van de Geref. kerk van Nieuwdorp door Chr. Melse.
20. Pieter Boone, smid van beroep, is 18 juli 1815 geboren en overleden 27 maart '79. Zijn vrouw was Prijna de Leeuw, geb. 11 juli 1817 en overleden 27 december 1874. Zijn zoons Marinus geb. 20 februari 1851 en Pieter geb. 17 dec. '56 waren beiden smids-knecht. De jongste is in 1880 naar Amerika geëmigreerd.
21. Jacobus de Jager Willemzoon, landbouwer, is 20 maart 1851, oud 32 jaar, getrouwd met de 38-jarige Pieternella Steketee, dochter van de kleermaker Christiaan Steketee en Maatje Hoebeke.
22. De nieuwe kerk was 20 el lang, 11 el breed en 6 el hoog, dus 4 el langer, 3 el breder en 1½ el hoger dan de oude kerk.
23. Vgl. A. de Smit, a.w. 134.
24. *De Bazuin* 30 oktober 1868. We hebben het begin van de tekst er tussen haakjes achter geplaatst.
25. *De Bazuin* 8 september 1876.
26. We maken hierbij gebruik van een artikel door één van zijn directe nazaten (C. Tazelaar) gepubliceerd in het Afscheidingsnummer van het weekblad *De Reformatie* (oktober 1934) onder de titel: 'De vader der Zeeuwsche Kerken' (Ds. C. Steketee van Nieuwdorp). Ook het geschiedkundig overzicht van de Geref. kerk van Nieuwdorp opgesteld door zijn kleinzoon Chr. Melse, hielp ons op weg. Eveneens *Christiaan Steketee (1782-1864) en zijn geslacht* met een Inleidend woord van S.S. Goslinga, gedateerd Rotterdam, sept. 1961 (stencil).
27. Hij was 15 mei 1882 in Nieuwdorp in dienst getreden en in 1884 naar zijn geboorteland, Groningen vertrokken.
28. Hij is 16 oktober 1886 in Heinkenszand overleden, 66 jaar oud, man van Neeltje van Broekhuizen, zoon van Andries Steketee en Adriana Welleman.
29. Uit de „memorie van aangifte voor het regt van successie”, gedateerd 19 oktober 1882 blijkt, dat het zuiver saldo der nalatenschap f 5650,36 bedroeg. In deze memorie van successie worden 8 kinderen genoemd. We geven de namen hier door met tussen haakjes enkele personalia erbij.
 1. *Adriaan* (vanaf 1872 docent aan de Theologische school te Kampen. Van 1869-'72

- is hij dominee in *Zaamslag* in Zeeuws-Vlaanderen geweest. Toen hij bij de begrafenis van zijn vader op 7 juni 1882 op het kerkhof een dankwoord sprak, had hij ongetwijfeld al grote zorgen, want enkele maanden later (24 augustus) werd hem als docent ongevraagd emeritaat verleend. Na zijn 'ontslag' ging Adriaan eerst bij zijn broer in Terneuzen wonen en later in Heinkenszand, waar hij in 1913 als vrijgezel overleden is).
 2. *Christiaan* (medicinae doctor, wonende te Terneuzen, waar hij zich in 1875 had gevestigd. Hij was gehuwd met Teuntje de Cock, dochter van docent Helenius de Cock te Kampen. In 1884 is hij overleden in Heidelberg, aan een nierziekte).
 3. *Maatje Elisabeth* (getrouwd met Symon Goslinga, predikant te Bolsward).
 4. *Cornelis Steketee* (predikant te Veere).
 5. *Jacob* (ambtenaar ter secretarie, wonende Heinkenszand, later burgemeester aldaar).
 6. *Elisabeth Johanna* (fn19(later getrouwd met ds. J.P. Tazelaar uit Weesp).
 7. *Pieternella Jacoba* (ongehuwd overleden).
 8. *Johanna Sara* (later getrouwd met Lein Melse, hoofd der school, te Nieuwdorp). De moeder Johanna Sara Steketee-van Overbeeke, is op 20 januari 1905 overleden te Nieuwdorp, 81 jaar oud.

II Borssele

Het centrum van het tegenwoordige dorp Borssele, met een rechthoekig stratenplan en in het midden daarvan een groot kerkplein, is in die vorm ontstaan in 1620. Sedert 1960 is ten westen van het plaatsje in het Sloegebied een aantal basisindustrieën gevestigd en een kerncentrale. Maar daarvan was in de dagen van de Afscheiding nog geen sprake. Toen heerste er alleen nog maar landelijke rust. Het dorpje zelf lag daar in een mooi polderlandschap en telde 760 inwoners, van wie het grootste deel tot de Hervormde kerk behoorde.

Om wat preciezer te zijn, de Hervormde gemeente van Borssele ressorteerde onder de *classis* Goes en de *ring* Borssele. In 1836 telde die gemeente 690 zielen, van wie 265 belijdend lidmaat waren. Ze is van 1797 tot zijn emeritaat in 1833, dus 36 jaar lang, gediend door *ds. J.A. Arnosi*. Daarvóór was hij eerst 2 jaar bij de Zwitserse garnizoensgemeente predikant geweest en daarna 17 jaar bij de Franse gemeente in *Cadzand*. Na zijn emeritaat in Borssele gekregen te hebben, ging hij wonen in Delden (Ov.), waar hij 7 jaar later is overleden, bijna 83 jaar oud.¹

Spanningen tussen kerkeraad en collator

Er moest dus in 1833 een nieuwe Hervormde dominee in Borssele komen. We gaan hier wat dieper in op de voorgeschiedenis van dit beroep, omdat ze ons een goede kijk geeft op de spanningen, die het uitoefenen van het zg. *collatierecht* met zich kon meebrengen.

In Borssele was *collator* de ambachtsheer *Willem Zeelandus, baron van Borssele*, een grondbezitter, wonende te *Kleef (Du.)*. Deze had dus een grote stem in het kapittel bij het beroepen van een predikant, één van de voorrechten van een collator. In het notulenboek staat de uitvoerige correspondentie van de kerkeraad en van de gemachtigden van de am-

bachtsheer met het classicaal bestuur van Goes opgenomen, zodat we de moeilijkheden kunnen illustreren.

In de kerkeradsvergadering van 24 juni 1833 ontving *ds. J.A. Arnosi* zijn 'losmaking' van de gemeente Borsssele wegens zijn emeritering. Als consulent werd aangewezen *J.Fr. Burgerhoudt te Ellewoutsdijk*. Scriba was ouderling *Jannis van de Luijster*.

Elf dagen later kwam het beroepingswerk aan de orde.² In de vergadering waren ook aanwezig de gemachtigden van de ambachtsheer (de collator). Het waren:

1. *Jacobus Walraven van Kerkwijk*, apotheker, wonende te Goes.
2. *Marinus van Wijngen*, burgemeester van Borsssele.
3. *A. Westerwijk Ossewaarde*, rentmeester van de ambachtsheer, wonende te Borsssele.

Eerst werden de financiële voorwaarden vastgesteld, waarop de nieuwe predikant zou worden beroepen:

1. vrijdom van alle landelijke en plaatselijke belastingen op het predikantshuis staande of met de tijd daarop komende.
2. vrijdom van alle grond- en personele belasting, uitgezonderd de accijns (b.v. deuren, vensters, schoorstenen etc.).
3. vrijdom van de belasting op de meid.
4. vrijdom van de parochie-lasten.
5. vrij vervoer naar vacature- en liefdebeurten.

Maar de predikant moest jaarlijks *f* 72,- huishuur aan de kerkeraad betalen.

Toen kwam de vraag wie er moest beroepen worden. Van de 6 kerkeraadsliden brachten 5 hun stem uit op *Simon Hogerzeil*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Groningen.

Het waren Van de Luijster, Slaakweg, Wisse, Stekete en Wagenmaker. Het 6e kerkeraadslid koos voor *Petrus Henricus van Hulsteijn*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland. Proponent Hogerzeil Mzn. was uitgesproken rechtzinnig in zijn theologische opvattingen, dus de man voor Van de Luijster *cs.*³ Maar niet voor de gemachtigden van de collator. Ze verklaarden nog niet te kunnen stemmen, omdat Simon Hogerzeil hun „niet genoegzaam bekend” was. Daarom vroegen ze 14 dagen uitstel „waarin de Kerkeraad moest berusten”.

Inderdaad werd 2 week later weer een kerkeradsvergadering gehouden, maar ook nu kwam het nog niet tot het uitbrengen van een beroep als gevolg van tegenwerking van de collator. Deze had geschreven, dat het toch Petrus Henricus van Hulsteijn moest worden. Om uit de problemen te komen, wendde de kerkeraad zich nu tot het classicaal bestuur te Goes. Dit adviseerde: de zaak in der minne te schikken. Dit lukte echter niet.

In een schrijven van 1 september 1833 aan de classis probeerden de gemachtigden van de collator (ambachtsheer) diens keuze van Van Hulsteijn te rechtvaardigen en te verdedigen met wel erg onzakelijke argumenten:

Het was immers overduidelijk, dat de ambachtsheer door daden getoond had „veel belang te stellen in de welvaart der gemeente”. Dit bleek o.a. uit de aanzienlijke giften door hem zowel aan de armen in het algemeen als aan de diaconie in het bijzonder geschonken; verder uit het jaarlijks zorgen voor brood en wijn bij het Avondmaal, het schenken van een tafelkleed en zilveren servies voor het bedienen van doop en Avondmaal; ook uit het kwijtschelden van hem verschuldigde 'cijnznen' en dergelijke aan minvermogende of door omstandigheden ongelukkig geworden dorpsbewoners.

Daar kwam nog bij, dat men door akkoord te gaan met het beroepen van Van Hulsteijn zou voldoen aan het verlangen van één van de drie gemachtigden, van A. Westerwijk Ossewaarde, de rentmeester van de ambachtsheerlijke goederen, die ook steeds door daden toonde het belang van de gemeente te willen bevorderen en bij de ambachtsheer altijd hun voorspraak was.

Ook hadden de 5 kerkeraadsliden — die vóór S. Hogerzeil waren — verklaard, dat ze wel dankbaar waren voor alles wat de ambachtsheer voor de gemeente deed. En hadden ze geen bedenkingen tegen kandidaat Van Hulsteijn. Alleen vreesden ze, dat deze voor de gemeente „te zacht van aard” zou zijn.

De gemachtigden hadden toen 2 weken uitstel van stemming gevraagd om gelegenheid te krijgen nadere informatie in te winnen over het gedrag en de kunde van S. Hogerzeil. En dit had ongunstige inlichtingen opgeleverd.

Behalve geruchten over „vroeger onzedelijk gedrag”, zou Hogerzeil toen hij eens in Borsssele preekte, dingen hebben gezegd, waaruit wel bleek, dat hij iemand was „die noch door beschaving, noch door zedelijkheid, noch door zagzinnigheid en verdraagzaamheid” geschikt geacht kon worden voor een gemeente, waar ook vele „Roomschgezinde bewoners” waren.

In 's *Heerenhoek* (bij Borsssele), waar vele Rooms-Katholieken woonden, had hij — naar men vertelde — gezegd „dat men de Roomschgezinden het land moest uitdrijven en de pastoors ophangen”.

En in *Borsssele* zou hij kerkgangers, die vóór het begin van de dienst nog buiten de kerk stonden te praten, hebben toegevoegd: „gij zoudt beter doen in Gods Woord te lezen dan daar te staan”.

Tegen kerkmensen, die voor het uitspreken van de zegen de kerk al verlieten, was hij als volgt uitgevaren: „Wie op den zegen niet wil wachten, is waardig dat hem de vloek achtervolge”.

In het land van Schouwen was zijn „dweepzuchtige handelwijs” er de oorzaak van geweest, dat vele predikanten daar hadden aangeraden hem niet op de preekstoel toe te laten.

Aan het eind van hun uitgebreid schrijven aan het classicaal bestuur schreven de gemachtigden van de ambachtsheer nog dat ze 'met leedwezen' hadden geconstateerd, dat in deze vergaderingen de voorzittende ouderling *Jannis van de Luijster* steeds de boventoon voerde.

Ze noemden hem een man, die door zijn overdreven godsdienstige be-

grippen en zijn onverstandig ijveren voor zogenaamde rechtzinnigheid „bijzonder behagen schijnt te hebben in den kandidaat Hogerzeil en alles heeft in het werk gesteld om anderen daartoe over te halen”.

We merken hierbij terloops op, dat Van de Luijster eerst zeer geporteerd was geweest voor de ook in 1833 in Groningen afgestudeerde student Pieter van der Velde, maar deze was helaas in juli '33 plotseling in Goes aan cholera overleden. Het is zeer aannemelijk, dat Van de Luijster via deze kandidaat van diens collega Simon Hogerzeil had gehoord.

De gemachtigden schreven tenslotte nog, dat Van de Luijster een man was, die het niet verdiende lid van de kerkeraad te zijn. Hij wilde immers de Evangelische gezangen niet meezingen en zich er niet mee bemoeien, zodat hij niet meehielp de kerkelijke wetten te handhaven, waartoe hij toch verplicht was.

In een schrijven aan het classicaal bestuur ging de kerkeraad in op de tegen *Hogerzeil* ingebrachte bezwaren. Deze zou ongeschikt zijn voor een gemeente, waarin vele roomsgezinden woonden ('s Heerenhoek!) en soms blijk geven van een „dweezuchtige handelwijs” en „dat hij veel-er het goede in de Gemeente zoude tegenwerken dan bevorderen”. Dit alles had volgens de kerkeraad slechts „schijn van waarheid”. De ver- traging in het beroepingswerk zat vast op de bedoeling van de collator om Van Hulsteijn erdoor te drukken.

Bovendien mocht een kerkeraad door een ambachtsheer niet gedwongen worden in diens keuze van een herder en leraar te berusten. Het zou een algehele miskennis van de rechten van de kerkeraad betekenen als tegen de wil van 5 van de 6 kerkeraadsleden een bepaald iemand – met uitsluiting van alle anderen – in de gemeente beroepen werd. Dit zou ook ‘heilloze gevolgen’ voor de gemeente en voor de predikant zelf hebben.

Het conflict om Hogerzeil loste zich vanzelf op, want deze had inmiddels het beroep naar Augsbuurt-Kollumerzwaag in Friesland aangenomen. Maar daarmee waren de dieper liggende oorzaken van het conflict nog niet weggenomen.

Om kort te gaan: in december 1833 werd met algemene stemmen beroepen *J.P. Burgerhoudt*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. Van de Luijster was toen afgetreden als ouderling. Van 1834-'39 heeft Burgerhoudt in Borssele gestaan, waar hij dus de Afscheiding heeft meegemaakt.

Helaas berust in het kerkelijk archief van de Gereformeerde kerk in Borssele geen documentatiemateriaal over de begintijd van de Afscheiding, zodat we ons moeten behelpen met minder directe bronnen. Daar- onder nemen een belangrijke plaats in de in 1980 door dr. P.R.D. Stok- vis in het licht gegeven *Memories* (herinneringen) van *Jannis van de Luijster* over de jaren 1829-'45, de welgestelde boer die in Borssele het initiatief tot de Afscheiding heeft genomen.⁴

Jannis van de Luijster

Daarom beginnen we hier met het geven van een aantal bijzonderheden uit het leven van deze in het kerkelijk leven van die tijd belangrijke figuur. Ook halen we een aantal notities naar voren uit zijn nu gepubli- ceerde levensherinneringen (*Memories*).⁵

Vanaf 1829 had de landbouwer *Jannis van de Luijster* de gewoonte bij de jaarlijkse afsluiting van zijn bedrijfsboekhouding zijn *Memories* van het afgelopen jaar te noteren. Niet alleen op weersomstandigheden en oogstresultaten hadden zijn aantekeningen betrekking, maar ook op gebeurtenissen in kerk en staat. En dit laatste is voor ons doel van belang, want Van de Luijster was in 1834/35 één van de voorbereiders van de Afscheiding op zijn eiland Zuid-Beveland en later in 1846/47 van de Zeeuwse landverhuizersvereniging.⁶

Hij was op 12 maart 1789 geboren in *Hoofdplaat*, in westelijk Zeeuws- Vlaanderen aan de Schelde-oever gelegen. Na zijn huwelijk met de 7 jaar jongere *Dina Naeije* (geboren in het naburige Biervliet) werd hij boer in Hoofdplaat. Toen hij in 1816 tengevolge van misoogst financieel vastliep, verhuisde hij naar Zuid-Beveland, waar hij in het voorjaar van 1817 in de buurt van Borssele een landbouwbedrijf van 137 gemeten had kunnen overnemen. En daar werd maatschappelijke voorspoed zijn deel.

In Borssele kwam hij in 1823 voor het eerst in de ouderlingenbank van de Hervormde kerk te zitten. Hij was toen 33 jaar.⁷

In Van de Luijster leefde een intense belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis, speciaal ook voor het kerkelijk en godsdienstig leven van zijn tijd. Hoe groot die was, zullen we illustreren met enige passages uit zijn ‘herinneringen’, waarin hij vertelt over zijn reis naar ‘Holland’ (Leiden).

Op dinsdag 14 juni 1831 vertrok hij in alle vroegte om 5 uur 's morgens naar Goes en stapte daar met *Johannes Hogesteger* „molenaarsknecht op de olymolen” op de stoomboot naar Rotterdam; 's avonds om 10 uur bereikten ze Delft. Intussen had student Pieter van der Velde – om wie de reis begonnen was – zich bij hen gevoegd. Deze studeerde in Leiden theologie en was – wat zijn godsdienstige ligging betreft – orthodox. De dag na hun aankomst in Delft bezichtigde het drietal 's morgens eerst de kerk van Delft, waarbij ze vooral getroffen werden door de graftom- ben van de prinsen van Oranje: „Alles met verwonderinge gezien, bij- zonder hoe de Heere door haar (hen) zoveel heil aan Nederland gedaan heeft. En Nederlands volk begaafd heeft om alles zoo kunstig uijt mar- belsteen na het leven uijt te houwen”.⁸

's Middags kwamen Den Haag en Scheveningen aan de beurt en 's avonds om goed 10 uur arriveerden ze in Leiden, waar ze bij Pieters hospes logeerden.

De volgende dag (donderdag) gingen ze met student Pieter naar *G. Richter* „koopman in nieuw en (h)oud ijzer” (we vinden deze later bij de Afscheidenen in Leiden terug). Op dit adres bleven Van de Luijster

en zijn reisgenoot logeren tot maandag 20 juni („bij dien heer en vrouw ... in uijtmuntende vrede en vrindschap verkeerd”).

Omdat student Van der Velde vakantie had, kon deze hun alle bezienswaardigheden van Leiden tonen.

Zaterdagavond 19 juni '31 bezocht Van de Luijster een bidstond in de St. Pieterskerk, waarin dr. Koets voorging. Er waren 'ontzettend' veel mensen in de kerk, maar omdat ze nogal ver van de preekstoel zaten kon Van de Luijster de dominee niet goed verstaan (in die tijd bestonden nog geen microfoons).

De volgende morgen (zondag) was hij om 7 uur al weer present, nu in de Hooglandse kerk, waarin ds. Berkhoudt preekte. Om half 10 beluisterde hij in de Marekerk een preek van ds. Schacht en 's middags weer één in dezelfde kerk, nu van ds. Berkhoudt. Dit keer ging het over zondag 33 uit de Heidelb. Catechismus (over „de waarachtige bekeringe des menschen”). Vooral bij bevindelijke figuren – waartoe ook Van de Luijster behoorde – ligt dit onderwerp heel gevoelig. Hij vond dat de dominee het 'al wel' had behandeld.

Die dag was Van de Luijsters godsdienstig gemoed nog niet verzadigd, want 's avonds was hij weer te vinden in een „open gezelschap bij den heer Kelderman”. Zo had hij dus binnen 24 uur niet minder dan 4 preken beluisterd, terwijl hij daarna op zondagavond nog een aantal godsdienstige gesprekken in een 'gezelschap' had bijgewoond!

En maandagmorgen was het al weer heel vroeg opstaan, want om half 4 aanvaardde hij met zijn gastheer Richter en diens dochter Lena Catrina, die Zeeland nog nooit hadden gezien, de terugreis naar Zuid-Beveland, naar Borssele. 's Avonds om 8 uur kwamen ze in Goes aan, waar Van de Luijster de nacht doorbracht bij *Laurusse* („bij Louwers van den Brink”), Richter bij *Joh. Hogesteger* en „Lena Catie” bij *H. Zwieter*. De drie zojuist genoemde Goesenaren zouden enkele jaren later allen een vooraanstaande plaats bij de Goese Afscheidenen innemen. Dit wijst er wel op, dat de rechtzinnigen op Z.-Beveland al in 1831 contact met elkaar hadden en elkaar wisten te vinden.

Student Pieter van der Velde

Toen ds. *J.A. Arnosi* met emeritaat ging en op 30 juni '33 in Borssele zijn afscheid preekte, na daar 36 jaar als predikant te hebben gestaan, had Van de Luijster graag proponent P. van der Velde als diens opvolger gezien. Hij kende hem goed en was van diens rechtzinnigheid overtuigd. Toen deze nog maar 14 of 15 jaar oud was, had hij met zijn vader Philippus van der Velde bij Van de Luijster gewerkt („bij mij gewerkt op den akker”).

Later was hij vertrokken naar Klundert en daar 'door goede vrienden' in de gelegenheid gesteld voor dominee te studeren. In mei 1829 had hij al eens op Borssele gepreikt „over Openbaringen 2 vs 17 van de witte keursteen, daar elk over verbaasd stond ... niet alleen vanwege de gave, maar bijzonder vanwege (zijn) regtzinnigheid in deze dagen”. Enkele maanden later had hij in augustus tijdens de vakantie nog eens

op Borssele gepreikt, nu twee zondagen achter elkaar, dus vier maal „dat ontzettend was voor alle liefhebbers der waarheid”. Maar zijn professoren in *Leiden*, waar hij juist was gaan studeren, nadat hij in Utrecht bij zijn voorbereidende examens driemaal was gezakt – waren zeer ontstemd over zijn nu al preken, omdat dit „tegen de wet van de school” was. Ze lieten het hem ook duidelijk weten. Welnu, geen nood, dacht Van der Velde blijkbaar en vertrok in augustus 1832 naar de universiteit van *Groningen*, na voor zijn vertrek op 19 juli '32, met een andere dochter van Richter – de 19-jarige Jannetje Cornelia – te zijn getrouwd. Op 15 november '32 werd in Groningen hun zoontje geboren, Philippus Petrus.

Na in Groningen éénmaal te zijn afgewezen, slaagde hij 27 juni 1833 voor zijn kandidaatsexamen en kon dus nu de preekstoel op. Bij het afscheid van ds. Arnosi in 1833, was Van de Luijster juist president-ouderling en hij nam het initiatief om te proberen kandidaat Van der Velde in Borssele te krijgen ... „maar des Heeren weg was anders”.

Op een woensdag in juli '33 arriveerde Van der Velde met zijn jonge vrouw en zoontje in Goes om daar zijn ouders en vrienden in Zeeland te bezoeken, maar overleed al de volgende dag aan de cholera. Zijn moeder de zondag daarop en de oppasser 3 dagen na de moeder.

Van der Velde's „nagelaten vrouw werd door haar vader, de heer Richter, gehaald na zijn hujs. En alzo een treurig geval, en ook van veele beschreid, omdat er ten uijtwendigen aanzien wat goeds van te wagten was voor den Heere en Zijn volk”.⁹

1834

Over het jaar 1834 geeft Van de Luijster ons in zijn 'herinneringen' belangrijke, zijn geestelijk leven typerende, bijzonderheden. We delen hier enkele notities uit dit jaar mee met enkele verduidelijkingen onzer zijds.

Van de Luijster was toen in de kracht van zijn leven, 45 jaar oud. Toen ds. Arnosi met emeritaat was gegaan en er in Borssele dus een vacature was ontstaan, werd hem wel verzocht bij begrafenissen 'het gebed te doen'. Gelukkig liet de Heere 'mij niet beschaamd worden'.

De vacature duurde 9 maanden, dus niet zo lang. Op 13 april '34 werd de beroepen kandidaat *J.P. Burgerhoudt* door zijn neef in Borssele bevestigd. Bij die gelegenheid preekte deze over 3 Joh.:8 („Wij dan zijn schuldig de zoodanigen te ontvangen, opdat wij medearbeiders mogen worden der waarheid”).¹⁰

Jannis van de Luijster hield ervan een uitstapje 'met de wagen' te maken, waarbij hij dan familieleden of vrienden opzocht en graag met hen over het geestelijk leven praatte. Zo bezocht hij op 5 juni *Jacob de Boe* in Kruiningen en ook de molenaar van Yerseke (naam niet genoemd). „Een gezegend reijsje met zooveel vrede”. De Boe zou twee jaar later één van de eerste Afscheidenen in Kruiningen zijn. Korte tijd daarna maakte hij een reisje naar *Zierikzee*, naar Ten Have, landman; daar „deftige vroomte ontmoet. R. Kok ging mee (naar) de meesters vader”.

Enkele dagen later haalde zijn vrouw hem weer af in Goes „en wel thuis gekomen”.

In zijn geestelijk leven maakte hij in die dagen, en vooral ook zijn vrouw eb en vloed mee. De dag na zijn terugkeer uit Zierikzee noteerde hij: „Den 25 juni voor mijn geestelijke toestand een ontsaggelijke duijster-nisse ontmoet.”

En iets verder: „Den 27 juni *B. Remijnsen* uit de stad (Goes) bij ons gelozerd, die niets aan mij hadde vanwege de beroeringe en aansporing van den satan” (Benjamin Remijnsen was de eerste en oudste Afscheiden ouderling in Goes).

Drie dagen later: „Den 30 juni de Heere mij klaar licht in de zaake gevende, namelijk tussen mij en mijn vrouw.” Ze was „jaren door het ongeloof geslingerd omtrent haar staat, ja zelfs (zo), dat de natuurlijke gemeenschap ook wegging, maar nu door ’s Heeren wondere weg uijt die vijandschap de vrede (ontstaan), en uijt de zonde de vereniging, die nu in natuurlijke en bijzonder in geestelijke gemeenschap veel grooter was als zij ooit geweest is. En hoewel de gevoelige gesteldheid wel weggaat en de vijand geweldige aanvallen doet, de zake blijft!

En daar het te voren voor ons was een tijd om te zwijgen, (wat) dikwijls vergeten werd, en uijt een woord, ja door het zien bij tijden de vijandschap oprees, is het nu een tijd om te spreken en om het rijk des satans in ons en andere(n) af te breken. De Heere vermeerderde het.”¹¹

Op zaterdag 2 augustus ’34 reed hij weer met zijn vrouw in de sjees naar *Jac. de Boe* in Kruiningen met de bedoeling om daar hun zoon Willem te ontmoeten, die als militair in het fort Bats (Bath) lag. Op dit adres brachten ze ook de zondag door en woonden in het dorp de kerkdiensten bij, waarin ze *ds. J. Dagevos* hoorden preken, die hun heel goed voldeed.¹²

Op donderdag 25 september stond er weer een nieuwe tocht op het programma. Die dag trok Van de Luijster met *Wisse Dekker*, een boer onder Nieuwdorp, naar *Axel*, waar ze bij Dekkers broer Pieter in het Koeschorre, een polder onder Axel, logeerden. Hun gastheer maakte met hen een tochtje naar Sas van Gent. Nadat ze op de Zwartehoek – een voormalig fort ten zuidwesten van Axel – zoon Willem, die in militaire dienst was, hadden ontmoet, waren ze naar Axel gereden en hadden daar *Vijgeboom*, de bekende oefenaar, en *B. de Zutter*¹³, een kleermaker, „vroome menschen” opgezocht. Twee dagen later waren ze weer terug in Borssele; het was „een best reijsje” geweest. Uit het bovenstaande kunnen we afleiden, dat Van de Luijster er altijd op uit was om behalve familieleden ook de zogenaamde ‘vromen’ op te zoeken.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk, dat we nog geen halve bladzij verder in zijn herinneringen lezen: „Den 30 april (1836) ik en de vrouwe afscheijden van (het) Hervormd Kerkgenootschap. Zondag den 1 Meije van den predikstoel de gemeente bekend gemaakt.”¹⁴

Wanneer we nu de notulen van de Hervormde kerkeraad er bij nemen, dan vangen we uit die van 3 januari ’36 signalen op, die aangeven dat de Afscheiding in Borssele gestalte begon te krijgen. We lezen daar, dat

sommige lidmaten de kerkdiensten niet meer bijwoonden onder het voorwendsel „dat de ware Hervormde leer onder ons niet meer zoude geleerd worden”. Omdat de bij hen gebrachte huisbezoeken niets positiefs hadden opgeleverd, besloot de kerkeraad hen „aan hun lot over te laten”. Nieuwe pogingen hen tot andere gedachten te brengen, zouden toch niets uithalen.

In de vergadering van 29 april ’36 was bericht van onttrekking binnengekomen van *Maria Steketee*. Ze verklaarde zich aan te sluiten bij hen „die zij de ware Gereformeerden noemt”. Na „rijp overleg” besliste de kerkeraad haar te antwoorden:

1. dat haar naam zou worden geschrapt.
2. de beschuldiging van afwijking van de zuivere bijbelleer overeenkomstig de formulieren onzer Hervormde Kerk haar van harte te vergeven, overeenkomstig het voorbeeld van onze grote Heer en Zaligmaker, die nooit wederschold, wanneer hij gescholden werd.
3. de overige uitdrukkingen voor haar rekening te laten.
4. a.s. zondag haar ‘afval’ mee te delen.

Van *Jannis van de Luijster* en diens vrouw Dina Naeije, en van *P. Boon* waren brieven van gelijksoortige inhoud ontvangen.

Ontstaan Afscheiden kerk 11 september 1836

Het najaar van 1836 gaf op veel plaatsen in ons land een verhoogde activiteit van de justitie t.a.v. de samenkomsten van Afscheidenen te zien. Dit was ook het geval op *Zuid-Beveland*. Had *ds. Budding* van *Biggekerke*, die met Pasen ’36 (3 april) zich officieel aan de Hervormde kerk had onttrokken, al op zondag en woensdag 4 en 7 september godsdienstoefeningen van Afscheidenen geleid, resp. op het erf van Boudewijn Nieuwenhuijse in de Oude Kraayertpolder onder ’s Heer Arendskerke en in de herberg van Gerard Otte in Nieuwdorp, op *zondag 11 september ’36* deed hij hetzelfde in *Borssele* in de schuur van *Jannis van de Luijster*. Natuurlijk, zouden we haast zeggen, want deze was daar duidelijk de leidinggevende figuur.

Al op vrijdag 9 september was *ds. Budding* bij Van de Luijster komen logeren. Op die dag of een dag later kwamen op initiatief van *ds. Budding* bij de *wed. J. Onderdijk* te ’s Heerenhoek aan huis een aantal Afscheidenen uit *Borssele*, ’s Heerenhoek en *Heinkenszand* bij elkaar om alvast een kerkeraad te kiezen voor een gecombineerde gemeente, waarbij zich dan Afscheidenen uit Borssele, ’s Heerenhoek en Heinkenszand konden aansluiten.

Volgens de ‘herinneringen’ van *Jannis van de Luijster* werden de volgende personen in de kerkeraad gekozen (we zetten achter hun namen enkele personalia):

Ouderling werden:

- 1 *Jannis van de Luijster*, zoon van Willem, 47 jaar, geboren op de Hoofdplaat, wonende Borssele, landman.
- 2 *Jacobus Pijke*, zoon van Jan, 47 jaar, geboren Goes, wonende Heinkenszand, winkelier.

Tot diaken werden gekozen:

- 1 *Jan Steketee*, zoon van Cornelis, 33 jaar, geboren en wonende te Borssele, arbeider en dijkwerker.
- 2 *Dirk de Leeuw*, zoon van Gerard, 32 jaar, geboren te Nisse, wonende 's Heerenhoek, kleermaker.
- 3 *Bartus Gerardus van Loon*, zoon van Wouter, 35 jaar, geboren in Gelderland (Bruchem in de Bommelerwaard, een paar km ten zuiden van Zaltbommel), wonende Heinkenszand, deurwaarder van het vredegerecht aldaar.

Van de Luijster vervolgt zijn verhaal: „Den 11 sept. (heeft ds. Budding) bij mij in de scheure gepredikt en de voornoemde ouderlingen en diacanen bevestigd. En ons kind, geboren den 22 april 1836, gedoopt, *Maatje*; ook nog een kind van *M. Rusten* van de Ouwe Kaaij, gemeente Borssele. Op dien dag verbazend wind en plasregen. Evenwel nog 22 wagens en sjeesen en wel 300 à 400 menschen. En met heel veel stigtinge en voor veel (velen) tot zegen geweest.”

Op die stormachtige, natte zondag in september '36 is dus de Afscheiden kerk in Borssele ontstaan.

We kunnen het bovenstaande verhaal nog aanvullen met enkele gegevens uit een brief van de burgemeester van Borssele, Marinus van Wynge, aan de commissaris van het district Goes en uit een rapport van de veldwachter van Borssele, Cornelis Adriaanse.

Zowel de doop van de beide kinderen als de bevestiging van de kerkeradsleden vonden plaats in de middagdienst. Bij de uitgang van de schuur hadden enkele diakenen met 'bussen' gestaan, waarin iedere aanwezige zijn gift had kunnen doen.

De burgemeester, die 's middags ook naar de hofstede was gegaan, had nog geconstateerd, dat de orde niet was verstoord geweest en dat er een „grootte menigte van volk ... uit de stad (Goes) en van veele plaatsen van dit eiland waren bijeen gekomen”.¹⁵

Vonnis

Korte tijd later velde de rechtbank te Goes het vonnis¹⁶ over de in haar ogen illegale godsdienstoefeningen van 11 september, in de schuur van Jannis van de Luijster gehouden. Daarbij betrok ze ook de samenkomsten, die enkele dagen eerder op woensdag 7 september in de herberg van Nieuwdorp bij Gerard Otte hadden plaats gevonden en waarin ds. Budding ook was voorgegaan. In het hoofdstuk van *Nieuwdorp* zijn we hierop nader ingegaan.

We noemen nu alleen nog het bedrag van de boeten, die de kersverse kerkeradsleden te Borssele, 's Heerenhoek en Heinkenszand kregen te betalen. Dit was voor Jannis van de Luijster, die zijn schuur in Borssele beschikbaar had gesteld f 75,-.

De nieuwe ouderling *Jacobus Pijke* van Heinkenszand, en de nieuwe diaken *Jan Steketee* van Borssele, *Dirk de Leeuw* van 's Heerenhoek en *Bartus Gerardus van Loon* uit Heinkenszand kregen elk f 25,- boete.

Ontslag Van Loon

Over diaken Van Loon nog een enkele bijzonderheid. In de wandeling werd hij soms Van Loontje genoemd. Zoiets deden en doen de Zeeuwen wel meer. Er zit iets in van: een mens, wie ook, moet zich maar niet te veel verbeelden. Een predikant in een Zeeuws dorp, waar hij zijn hele leven had gestaan, vertelde ons eens, dat als Goliath in Zeeland had geleefd, hij ongetwijfeld wel eens Goliathje genoemd zou zijn. Maar dit terzijde.

Van Loon bevond zich in een uiterst netelige positie, want als deurwaarder moest hij soms maatregelen helpen uitvoeren, die geheel tegen zijn godsdienstig gemoed indruisten. Hij verkeerde dan ook herhaaldelijk in tweestrijd. Het conflict kwam, toen hij opdracht kreeg een paar kerkbijbeltjes met *zilveren haken* in beslag te nemen bij een familie in Nieuwdorp, die een bijeenkomst met meer dan 20 personen had bijgewoond en de opgelopen boete niet kon (wilde?) betalen. Van Loon weigerde zijn opdracht uit te voeren en werd dus ontslagen.¹⁷ Een soortgelijk geval had zich ook al eens in Friesland voorgedaan en waarschijnlijk wel op meer plaatsen in het land.

Omdat we voor de beschrijving van de beginjaren niet over kerkeradsnotulen kunnen beschikken, moeten we de 'herinneringen' van Van de Luijster wel weer te voorschijn halen, die we soms met enkele bijzonderheden uit andere bronnen hebben aangevuld.

Een week nadat ds. Budding bij Van de Luijster in de schuur had gepreekt, ging hij – op zondag 18 september '36 – voor op het erf bij *Stoffel de Mol* in *Oudelande*. Ook Van de Luijster was weer present. We lezen in zijn herinneringen:

„Ik en de vrouwe en broer *Cornelis Naeije* met nog vijf broeders uijt de *Groede* (deze godsdienstoefening) bijgewoond. Mooij weer, wel 700 à 800 menschen. Alles in vrede en tot stigting afgelopen. De ouderlingen en diaconen van de gemeente Houwelande, Ootjeskerk (*Oudelande*, *Hoedekenskerke*) en *Baarland* en de stad (*Goes*) bevestigd.”

Op 2 oktober '36 ds. Budding „gepredikt bij *Jacob de Boe* te Kruijnigen en aldaar de ouderlingen en diaconen bevestigd”.

„Den 9 Oct. gepredikt in de gemeente Werde (Waarde) op de hofstee van *Jacob Blok* te *Gawege*. Hier was een grootte benaoudheid en een geroep tot den Heere, die ook verlost heeft. De regeeringe van *Krabben-dijke* had uit het fort *Bats* 100 man mieleterre besteld, die 's morgens om 8 uren al op het dorp waren en al wat drank gegeven om haar woede beter uijt te hoefenen. Maar de Heere heeft dat gestuijd door middel van de overheid.”

We hebben bovenstaande gegevens van Van de Luijster in de hoofdstukken over de betreffende gemeenten verder uitgewerkt.

Aanvankelijk hadden de Afscheidenen de sterke neiging om de opgelegde boeten niet te betalen. Vooral ds. Budding was emotioneel fel tegen betaling en deed het dan ook nooit. Dan maar de gevangenis in.

Maar toen de justitie de duimschroeven aandraaide en de dreiging het geld te innen door een openbare verkoop van eigendommen ook uit-

voerde, gingen bijna allen door de knieën. Van de Luijster schrijft in zijn herinneringen, dat in het begin niemand zich aan de onrechtvaardige wet uit de Franse tijd wilde onderwerpen (niet ongevraagd met meer dan 20 personen vergaderen), „maar de Heere heeft het anders bestierd”. Zijn zwager, *Isaac Naeije*, de molenaar van 's Heerenhoek was op Zuid-Beveland als eerste beboet, omdat hij Vijgeboom bij zich aan huis had laten oefenen.¹⁸

Hij bleef weigeren zijn boete te betalen, maar moest wel toezien, dat zijn paard publiek werd verkocht. Toen kwam de schrik erin en ieder ging betalen. Als één van de laatsten ging Van de Luijster overstag, toen hem de tekst te binnen viel ('voorkwam'), dat men niet alleen de 'zachte', maar ook de 'harde' heren moest gehoorzamen. En de tekst „Jezus ontweek het”, waaruit hij de conclusie trok „dat de Heere ons in 't algemeen nog niet in de gevangenis of een totaal geruïneerd zijn, riep”.¹⁹

Het jaar 1837 in Van de Luijsters herinneringen

We noteerden daaruit het volgende:

Op zaterdag 24 juni '37 ontving Van de Luijster 'in vrede' bij zich aan huis 'Anderies Doesselaar, schipper op het Zaamslagse veer', één van de eerste Afscheidenen in *Zaamslag* in Zeeuws-Vlaanderen. Waarschijnlijk is Doesselaar als oefenaar opgetreden; in elk geval hebben ze met elkaar gesproken over „de wonderen Gods door genade aan een zondig stof” geopenbaard en Doesselaars komst is „alzo zeer tot stigting bij mij en ook voor de gemeente tot 's Heerenhoek geweest”.

Maandag daarop vertrok Doesselaar weer. Zijn gastheer deed hem uitgeleide tot *Driewegen*.

Toen Van de Luijster 's avonds thuis kwam, moest hij nog de groeten van 'Anderiesje' doen (daar hebben we het verkleinwoord weer). Jannis van de Luijster heeft ook de algemene synode van *Utrecht 1837* meege maakt. In zijn 'herinneringen' noteerde hij, dat op 25 september 1837 's avonds om 6 uur hem een expresse-brief van ds. Budding uit naam van de kerkeraad te Middelburg gebracht werd met de mededeling, dat hij met ouderling J. Minderhoudt uit Middelburg gekozen was als afgevaardigde naar de „grootte vergadering of nationale synode”, zoals Van de Luijster – blijkbaar denkend aan de beroemde synode van Dordrecht 1618/19 – ze gewichtig noemt.

De volgende morgen zou hij al om 5 uur moeten vertrekken. Hij vond de hem toegewezen taak „bezwarend ... maar vanwege mijn roepinge niet durven nalaten. En alzo in de vrees des Heeren opgetrokken. In vrede broeder Minderhoudt ontmoet op de stoomboot om 11 uur. Om 4 uur te *Dordt*, wel aangekomen. Bij juffrouw *Broekhoven* aangegaan, in vrede ontmoet en van (de) wonderen Godts een uur gesproken, ook met haar dogter” (de weduwe F. Broekhoven-de Bruyn was een vermogend lid van de Afscheiden gemeente van Dordrecht).

's Avonds om 10 uur kwam hij in *Gorcum* aan, waar hij 'mijnheer de Winter' ontmoette bij wie hij logeerde. De volgende morgen – woensdag 27 september – verliet hij *Gorcum* al weer, per diligence, en arri-

veerde om 12 uur in *Utrecht*. Daar de 6 dominees en 18 broeders ouderlingen ontmoet.

Op donderdagmorgen 28 september werd de vergadering geopend met psalmgezang en gebed en elke keer op gelijke wijze gesloten.

„Daar zijn onenigheden verenigt, een nieuwe kerkordeninge gemaakt na de grondslag van de Dortse kerkordeninge van 1618 en 1619” en een vraagboekje tussen Borstius en de catechismus.

Tijdens zijn verblijf op de synode „was de Heere mij goed in het geven van een gepaste vrijmoedigheid om zonder aanzien des persoons mijn gedagten te zeggen, en te kunnen schrijven over onenigheden, die er veel waren.”

Op woensdag 11 oktober vertrok hij weer uit Utrecht, waar hij dus 14 dagen op de synode had doorgebracht „van 's morgens 8 uren tot 's avonds 10 uren”. Hij stapte die dag om 1 uur op de diligence en arriveerde 's avonds om 7 uur in *Rotterdam* (die reis duurt tegenwoordig met de trein wel korter!). De volgende morgen ging de reis verder naar *Dordrecht*, waar hij opnieuw bij de weduwe Broekhoven zijn logeeradres vond. Zaterdag verliet hij de Merwe-stad al om 6 uur en bereikte om 12 uur de stad *Goes*, waar hij 'in vrede' broeder Laurusse ontmoette, die hem naar *Nieuwdorp* bracht „en om 6 uren in volle vrede thuis gekomen en alles in order bevonden ... De gemeente was ook verblijven in welstand”. Tot zover enige ervaringen van Van de Luijster vóór, tijdens en na zijn verblijf op de synode van Utrecht.

Met Budding gebroken

Het jaar 1839 bracht de breuk met ds. Budding, door hemzelf veroorzaakt, omdat hij halsstarrig bleef vasthouden aan de oude psalmberijming van Datheen, in 1773 al vervangen door de Statenberijming.

In ons hoofdstuk over *Goes* hebben we geschreven, dat hij op de provinciale vergadering van eind januari 1839 zijn beroepsbrief had verscheurd en op het vuur gegooid. Van allerlei kanten o.a. door ds. Scholte, werden nog bemiddelingspogingen ondernomen. Zo kwam eind augustus in *Dordrecht* een interprovinciale vergadering bijeen om zo mogelijk nog een oplossing te vinden. *Van de Luijster* was met *Andries Steketee*, de schipper van Baarland, namens de Zeeuwse gemeenten aangewezen om die vergadering te bezoeken.

Helaas bleek de breuk niet meer te herstellen. Op advies van ds. Scholte werd nu in Zeeland, in *Goes*, een aparte provinciale vergadering belegd om zo mogelijk uit de impasse te geraken en spijkers met koppen te slaan. Hier werd weer duidelijk, dat ds. Budding – de provinciale predikant – alleen wenste te preken in gemeenten, die de oude psalmberijming van Datheen gebruikten, en die zich tegen het aanvragen van erkenning bij de regering verklaarden.

Deze onttrekking van ds. Budding had uiteraard tot gevolg, dat een aantal gemeenten onverzorgd achterbleef. En dit kon natuurlijk niet.

Men stuurde daarom nog eens een deputatie naar ds. Budding om hem te vragen of hij bij zijn besluit bleef. Zo ja, dan moest die afvaardiging

hem het 'ontslag' uit de bediening aanzeggen. En vervolgens zou men uitzien naar een andere provinciale predikant om op bepaalde tijden het Woord en de sacramenten te bedienen.

Budding bleef echter bij zijn standpunt. Hij beschouwde de Afscheiden gemeenten als niet meer gereformeerd, wanneer ze de nieuwe psalmberijming van 1773 bleven gebruiken en een aanvraag naar de koning stuurden om als kerk erkend te worden in de burgerlijke maatschappij. Dit waren de beide oorzaken van zijn afscheiding van de Afscheidenen. Natuurlijk volgde nu zijn afzetting als predikant in de Chr. Afscheiden kerken.

Bij de koning erkenning aangevraagd

Wat het aanvragen van erkenning als kerk betreft, al eind april 1839 had de Afscheiden kerk van Borssele een verzoekschrift om erkenning als Christelijke Afscheidene gemeente naar de koning gezonden. Het stuk was gedateerd *Borssele 29 april 1839* en ondertekend door 35 personen; allen inwoners van de gemeente Borssele, kanton Heinkenszand, district Goes in de provincie Zeeland. We hebben het schrijven onder ogen gehad²⁰ en lazen erin

1. dat zij de drie formulieren van enigheid – Nederlandse geloofsbelijdenis, Heidelbergse catechismus en de Leerregels van Dordt – „in alle stukken en deelen” houden voor de uitwendige kerkelijke enigheidsbanden, als uitdrukking van hun gemeenschappelijk geloof „waardoor ook hunne Godsdienstige gezindheid door anderen kan gekend worden, terwijl door de verwerping der Formulieren ook hunne vereeniging ophoudt”.
2. dat zij tot opziener gekozen hebben *Jannis van de Luijster* en tot diaken *Jan Steketee Cornelis zoon*.
3. dat zij een huishoudelijk reglement hadden aangenomen, dat al aan de koning bekend was; ze sloten een afschrift hiervan, getekend door J. van de Luijster, als bijlage in. (Het was het huishoudelijk reglement van de gemeente Utrecht met als predikant ds. Scholte.)
4. dat zij geen aanspraak zullen maken op enige goederen, inkomsten, rechten of titels van het Nederl. Hervormd of van enig ander kerkgenootschap, en zelf zullen zorgen voor het onderhoud van hun kerkelijke dienaren, kerkgebouwen en armen, zonder ooit aanspraak te maken op een toelage uit 's lands schatkist.
5. Ten bewijze hiervan hadden ze al sedert de tijd van hun afscheiding hun eigen armen onderhouden en ook al uitgezien naar het krijgen van een eigen kerkgebouw. Zolang dit laatste er nog niet was, kerken ze in de voor dit doel afgestane woning van *Jannis van de Luijster*.

Aan het slot van het stuk volgden de namen van de 35 ondertekenaars, van wie 7 niet konden schrijven en van wie een ambtenaar de naam dus plaatste achter de formule „dit is het hand teken van ...”. Op 1 mei '39 had „bij indispositie (ziekte) van den burgemeester” de assessor Dirk Wisse de namen geverifieerd. We geven ze hier door, tussen haakjes

aangevuld met een aantal bijzonderheden, hoofdzakelijk geput uit het bevolkingsregister van de voormalige gemeente Borssele over de periode 1838-'50.²¹

1. *Jannis van de Luijster* (landbouwer, geb. 12-3-1789 te Hoofdplaat)
2. *Diena Naeije* (zijn vrouw, geb. Biervliet 29-4-1796)
3. *Jannis van de Luijster* (hun zoon, geb. 21-4-1818. Hij is voor dominee gaan studeren en is dit later in Amerika ook geworden)
4. *Jannetje van de Luijster* (dochter, geb. Borssele 19-6-1822)
5. inwonend: *Jannetje van der Meulen* (weduwe, geb. IJzendijke 15-7-1755)
6. *Jan Steketee Czn.* (aannemer, geb. Borssele 17-4-1803)
7. *Maria Fraanje* (zijn vrouw, geb. Borssele 18-8-1812. Het echtpaar had 9 kinderen)
8. *Cornelis Steketee* (dijkbaas, weduwnaar, geb. Borssele 31-21-1764)
9. *Maria Steketee* (dochter, ongehuwd, geb. Borssele 30-11-1805. Ze zou later trouwen met Janus Janse Karelse)
10. *Marinus Rusten* (arbeider, geb. Borssele 24-4-1803. Hij was getrouwd met Janna van de Schelde, geb. Heinkenszand 18-1-1793; 3 kinderen; Marinus Rusten kon niet schrijven)
11. *Huibregt Wiskerke* (arbeider, geb. Heinkenszand, 26-2-1793; kon niet schrijven)
12. *Christina Versprille* (zijn vrouw, geb. 's Heer Hendrikskinderen 5-10-1797; 6 kinderen, kon niet schrijven)
13. *Christiaan den Herder* (arbeider, geb. Borssele 11-1-1796)
14. *Cornelia de Jonge* (zijn vrouw, geb. Borssele 12-1-1794, kon niet schrijven)
15. *Jan den Herder* (ongehuwd, stoelmatter, geb. Borssele 10-10-1794. Op 24 augustus 1843 zou hij trouwen met de 21-jarige Jannetje van de Luijster, de dochter van de boer en 28 februari '44 verhuisde het paar naar 'het hoefje' van zijn vader aan de Schreijkskinderendijk, dicht bij de stad Goes (*Memories*, 16)
16. *Marinus den Herder* (arbeider bij Jannis van de Luijster, geb. Borssele 11-9-1823. Hij was toen ongehuwd. Zijn baas schreef, dat hij in 1843 'doorgebroken' (bekeerd) was „en zijn harte aan den Heere quijt geraakt. Wij waren 's avonds verblijd en gezongen in veel gemeenschap in vrede” (*Memories*, 15)
17. *Johannis Bras* (arbeider, geb. Goes 22-3-1796)
18. *Maria Gelok* (zijn vrouw, geb. Nisse 21-4-1800; 8 kinderen. Ze kon niet schrijven)
19. *Pieter de Koeijer* (arbeider, geb. 's Heer Arendskerke 5-4-1789)
20. *Pieterella Gorsse* (zijn vrouw, geb. Baarland 11-11-1796; 3 kinderen)
21. *Johannis Jonkheer* (arbeider, geb. Heinkenszand 31-5-1809; kon niet schrijven)
22. *Dina Leenhouts* (zijn vrouw, arbeidster, geb. Biervliet in 1808; kon niet schrijven)
23. *Johannis Janse Karelse* (arbeider, geb. 's Heer Arendskerke 13-4-

1803, getrouwd met Maria Steketee, arbeidster, geb. Borssele 30-11-1805)

24. *Jacob Steketee* (arbeider, geb. Borssele 13-11-1806, getrouwd met Cornelia Rottier, arbeidster, geb. Borssele juli 1806; inwonend Guiljan Rottier, weduwnaar, geb. Borssele 24-3-1783)
25. *Francina den Herder* (ongehuwd, geb. Borssele 26-12-1814. Ze kon niet schrijven)
26. *Gillis Dok* (arbeider, geb. Borssele 10-4-1804)
27. *Tannetje Boogaard* (geb. Baarland 2-12-1810, zijn vrouw, 3 kinderen)
28. *Willem van de Laare* (ongehuwd, arbeider, geb. Borssele 19-4-1820)
29. *Jan Smallegange* (koopman, geb. Borssele 31-10-1797)
30. *Tannetje Kloosterman* (zijn vrouw, geb. Eversdijk 22-2-1814; 10 kinderen. Gelet op de geboortedata van de eerste kinderen gaat het hier om een tweede huwelijk van Smallegange)
31. *Leendert Smallegange* (winkelier, geb. Borssele 10-8-1803)
32. *Jacomina Steketee* (zijn vrouw, geb. 's Heer Arendskerke 13-4-1814; 6 kinderen)
33. *Maria Walhout* (arbeidster, geb. 29-1-1790 te Borssele, weduwe van Pieter van de Laare, haar man is 27-12-1838 overleden)
34. *Cornelis Steketee Czn.* (arbeider, geb. Borssele 23-3-1801)
35. *Dirkje Slaakweg* (zijn vrouw, arbeidster, geb. Borssele 28-10-1811; 7 kinderen).

Pas bij K.B. van 2 juli 1841 no. 256 is de Chr. Afscheiden gemeente van Borssele door de regering erkend en bij K.B. van 16-11-'45 no 81 werd de gemeente gemachtigd i.p.v. in het huis van Van de Luijster voortaan haar kerkdiensten te houden in het gebouw, gesticht op het aangekochte stuk grond, gelegen binnen Borssele kadastraal sectie B. no. 295, welke aankoop en stichting werden goedgekeurd.

Als we deze namen overzien, dan blijkt dat 11 van de 17 mannen van beroep 'arbeider' waren en dat zich onder de overige 6 resp. een landbouwer, aannemer, dijkbaas, stoelmatter, koopman en winkelier bevonden.

1840

We schreven al, dat Van de Luijster in het najaar van 1836, toen het op Zuid-Beveland en in het hele land boeten tegen de Afscheidenen regeerde, tot de overtuiging kwam dat men zoveel mogelijk het opgelegd krijgen van boeten moest voorkomen, omdat volgens de bijbel niet alleen de 'zachte' maar ook de 'harde' heren dienden te worden gehoorzaamd.²² We vinden hem de eerstvolgende jaren dan ook niet meer betrokken bij rechterlijke veroordelingen in Goes. Dit wil echter niet zeggen, dat hij nu in zijn woning geen godsdienstoefeningen meer liet houden, integendeel. De Afscheiden gemeente van Borssele vergaderde geregeld bij hem – de ouderling – aan huis. Men zal zich dus aan de maximum grens van 20 personen hebben gehouden. Totdat we een

kleine 4 jaar later in een vonnis van 15 augustus 1840 van de arrondissementsrechtbank te Goes – zo was toen de naam geworden – ineens weer de naam van *Van de Luijster* als veroordeelde tegenkomen.

Wat was er dan aan de hand geweest? Laten we het eerst Van de Luijster zelf laten zeggen: „Zondag den 21 juni (1840) ds. Van der Meulen bij ons gepredikt, mooi weer, wel 500 à 600 mensen, met veel stichting en indruk geëindigt 's avonds om 9 uren.”²³

We merken hierbij op, dat na het wegvallen van *ds. Budding* in 1839, *ds. C. van der Meulen* – toen nog in Middelharnis – in de Zeeuwse Afscheiden gemeenten zoveel mogelijk hulpdiensten was gaan verrichten. En zo had hij op die eerste zomerse zondag van 1840 in Borssele voor een grote schare mensen gepreekt. Of om het preciezer met de woorden van de rechtbank te zeggen: Het was bewezen „dat op zondag 21 juni 1840 in de gemeente Borssele in een gedeelte der woning van en op de hofstede van de tweede beklaagde (Van de Luijster), welk gedeelte daartoe in de schuur met banken en verdere zitplaatsen opzettelijk was ingericht”, 's morgens, 's middags en 's avonds godsdienstoefeningen, telkens met meer dan 20 personen, hadden plaats gevonden.

's Middags waren er 7 kinderen gedoopt, van wie er 5 uit Borssele kwamen, resp. één van *Cornelis Steketee*, *Jannes Jonkheer*, *Gillis Dok*, *Jan Smallegange* en *Leendert Smallegange*²⁴. We zijn deze 5 namen al tegengekomen in de hierboven behandelde paragraaf over het aanvragen van erkenning.

De rechtbank te Goes²⁵ veroordeelde Cornelis van der Meulen, wonende

Boerderij 'Molenzicht' aan de Kaaiweg te Borssele, eigendom van Jannis van de Luijster in de woelige periode van de Afscheiding.
Foto: G.A. Goes.

te Middelharnis, bij verstek tot *f* 100,- boete. De beide andere beklagden kregen ook elk *f* 100,-. Het waren:

Jannis van de Luijster, 51 jaar, landman, geb. Hoofdplaat, wonende Borssele

Jan Steketee Cornzn., 37 jaar, aannemer van publieke werken, geb. en wonende in Borssele. Hij had bij de uitgang met een bus staan collecteren.

De proceskosten bedroegen *f* 6,29½.

1841

In 1841 deelt Van de Luijster in zijn 'Memori van byzondere voorvallen in 1841' mee, dat ds. Van der Meulen – sedert 30 juni '41 in Goes woonachtig als predikant voor Zeeland – in dat jaar 3 zondagen bij hem in de schuur heeft gepreekt, resp. op 21 maart (9 kinderen gedoopt!), op 11 juli (Avondmaal bediend) en op 26 september '41, (de diensten werden toen gehouden „in 't wagenhuys in 't Uytlat"). We merken hierbij op, dat met de term 'uytlat' misschien bedoeld zal zijn de 'aflat'. Een aflat is een open schuur bij een wagenschuur.

De diensten van 11 juli waren ook bijgewoond door een groot aantal mensen van de 'overkant', of zoals hij schrijft „een groote schare ook van *Terneusen* en *Breskens* en *Groede*", dus zowel uit oostelijk als westelijk Zeeuws-Vlaanderen.

Vier dagen later – 18 juli – stak ds. Van der Meulen op zijn beurt de Schelde over en preekte in *Groede* in het land van Cadzand, in de schuur „van kennissen". Van de Luijster was „voor gezelschap" mee geweest en noteerde: „is de eerste predikinge aldaar"²⁶. We merken op, dat hij en zijn vrouw beiden uit westelijk Zeeuws-Vlaanderen afkomstig waren, waar ze nog familie hadden wonen. Wat zijn woorden „de eerste predikinge aldaar" betreft, hij zal wel bedoelen de eerste prediking van ds. Van der Meulen in *Groede*.

De justitie legde voor dit alles geen boeten meer op, want in de herfst van 1840 was koning Willem I opgevolgd door zijn zoon Willem II, die tegenover de Afscheidenen een veel soepeler houding aannam. Het was mee als gevolg hiervan, dat in 1841 vele Afscheiden gemeenten door de regering werden erkend. De gemeente van Borssele bereikte dit resultaat bij K.B. van 2 juli 1841, we hebben het al gezegd.

1842-'46

Ook voor de beschrijving van het kerkelijk leven van de gemeente te Borssele gedurende de periode 1842-'46 beschikken we maar heel schaars over de gegevens. Uit de kerkeradsnotulen van enkele Zuidbevelandse gemeenten als die van Nieuwdorp en Goes vallen enige bijzonderheden te putten. Ook de herinneringen van Jannis van de Luijster en de notulen van de provinciale vergadering geven nog iets. Toch is de oogst maar schraal. Van het weinige dat we vonden, geven we hier het volgende door.

Eerst een passage uit Van de Luijsters memories van 1842, waarin hij

ons o.a. zijn godsdienstig gemoedsleven toont:

„Den 27 april den dijkgraaf C. van Stol overleden (75 jaar), goddeloos geleefd en gestorven. Den 11 mej *Jan Rottier* overleden (80 jaar), is bekommerd heengegaan, maar heeft de waarheid en de gemeenschap met de waren kerk gehouden en dus alle hoope van in de zalige ruste ingegaan. Ik ben met de vrouwe op de begrafenis geweest.

Den 6 julij provinciale vergadering geweest te Goes tot het examineren van de kandidaten *Steketee* en *Gardenier*. Domini H.P. Scholte op de vergadering geweest, alles wel afgelopen en de kandidaten 's avonds door domini Scholte bevestigd. Den 7e donderdags voor de middag ds. Scholte te Nieuwedorpe gepredikt en C. Steketee²⁷ aldaar bevestigd. Den 1 sept. 's morgens om ½6 uren moeder heel zagt ontslapen in den ouderdom van 86 jaar ½ maand met zeer veel hoop in de zalige ruste gegaan."

Over het jaar 1843 lezen we o.a.: „Den 12 febr. domini *Gardenier* bij ons gepredikt en onder de avondgodsdienst over Spreuken 23 vs. 26: 'Mijn zoon geef mij Uw harte'."

„Den 25 febr. *H. Zwieter*, ouderling te Goes, zagt en zalig ontslapen in den Heere (70 jaar). Den 1 maart het overschot ter aarde besteld. Tot begraafenis verzogt, maar niet geweest vanwege de sneeuw en koude.

De 8 mej domini *Steketee* ondertrouwd met *Johanna van Overbeke*, oud 19 jaar. Den 26 mej het huwelijk voltrokken en door domini Van der Meulen bij openbare predikinge 's avonds te *Nieuwdorp* bevestigd.

Den 24 aug. Jan den Herder met *Janetie van de Luijster* in het huwelijk getreden en voor de kerkeraad door mij als ouderling en broer *M. Naaije* diacon te *Groede* bevestigd."²⁸

1844

Uit het jaar 1844 de volgende notitie. In de kerkeradsvergadering van Goes van 9 januari '44 verscheen *Jannis van de Luijster junior* (25), lid van de gemeente te *Borssele*. Hij deelde mee, dat hij lust en begeerte had „om als Leeraar te gaan studeren", wat de volledige goedkeuring van zijn ouders had. De kerkeraad „verblijdt zich over deze schoone keuze" en wenste hem 's Heeren bekwaam makende genade en zegen toe.

In de herinneringen van zijn vader lezen we op het jaar 1844:

„Den 12 febr. *Jan* weggebragt na de stad (Goes) en den 13 's morgens om 8 uren op de stoomboot na *Rotterdam* en 's avonds nog tot *Amsterdam*, 36 uren vandaar weer op de stoomboot na *Zwol* en den 15 gezegend aangekomen te *Ommen* in Overijssel en in vrede ontfangen bij domini Van Raalte om (als) leeraar opgeleid te worden als een geroepene van den Heere".

Inderdaad is Van de Luijster junior later dominee geworden in Amerika, waarheen hij met zijn vader was geëmigreerd.

Af en toe ging ds. Steketee van het naburige Nieuwdorp ook in Borssele voor, maar wilde daar in januari '44 mee ophouden, zeker gedurende de

winter. De Afgescheidenen van Borssele moesten maar in Nieuwdorp in de kerk komen. Dit kon best, want de afstand was niet groot. Het is waar, men had in Borssele met een schuur of wagenhuis, onverwarmd, te doen, terwijl in Nieuwdorp een echt kerkgebouw met alle gerief van dien, beschikbaar was.

Het doorslaggevend motief om er in Borssele mee op te houden, was echter volgens ds. Stekete, dat er in Borssele duidelijk „niet veel geestelijke behoefte was aan de Prediking”. Er kwamen blijkbaar maar weinig Borsselaren onder het gehoor van ds. Stekete, als deze in Borssele voorging. De kerkeraad van Nieuwdorp was het met ds. Stekete eens.²⁹

Het argument van het ontbreken van een kerkgebouw in Borssele verviel echter al het volgend jaar, want bij Koninklijk Besluit van 16 november 1845 werd de gemeente gemachtigd om in plaats van de woning van Van de Luijster, de openbare eredienst uit te oefenen in het gebouw, daartoe gesticht op het aangekochte stuk grond, gelegen binnen Borssele, kadastraal bekend sectie B. no. 295, welke aankoop en stichting tevens werden goedgekeurd.

Of hier ook een verschil in ‘geestelijke ligging’ in het spel was, durven we niet beslissen. Zeker is, dat Van de Luijster zeer bevindelijk, ja ultrabevindelijk was aangelegd.

Het blijkt uit één van zijn notities over het jaar 1837. Op maandag 25 juni van dit jaar had hij Andries Doesselaar – de schipper uit Zaamslag, met wie hij de vorige dag diep-godsdiensstige gesprekken had gevoerd – weggebracht tot aan Driewegen (op Z.-Beveland).

„’s Middags bij het eten uit Gods Woord van mijn zoon gelezen: Ik jage daar na of ik het ook grijpen mogt. En dat maakte diepe indruk bij Jan (zijn zoon Jannes), bij Johan Jonkheer, bij de knecht Pieter van der Maale, bij de meid Susanna Kalmijn, bij al de kinderen, ook bij de vrouwe. ’s Avonds thuijs komende en de groetenisse van Anderiesje doende, begonnen allen en ik en de vrouwe weer te schreien van 6 tot half 8 uur, en mijn zoon Jan (Jannes, de latere dominee in Amerika) verzocht dadelijk (voor zichzelf) een briefje om zich af te scheiden en heeft (dit) ’s avonds nog naar de (Hervormde) dominee in Borssele gebracht.”³⁰

1845-’46

Het jaar 1845 was het jaar van de rampzalige *aardappelziekte* in Nederland. Uiteraard noemt Van de Luijster dit ook in zijn herinneringen. We citeren: „In aug. het begin is er ondekt beginnen worden een sterfte in de aardappelen te velde die in geen jaaren algemeen zoo mooi en geel stonden en (ze) beloofden veel. Maar de Heere bragte er een algemeen oordeel over en zij storven en wierden onbruikbaar. Alleen is er nog wat zaat overgebleven. Dat niet alleen in ons koninkrijk, maar in alle koninkrijken in Europa, ja in Amerika.

Dat heeft veroorzaakt een groote armoede onder de arme stand en men wist nauwelijks in haare behoefte te voorzien. En de arme onder het oordeel verhart (verharden) meenden nu vrijheid te hebben om aan

den roof te vallen (te gaan roven), zoodat op verscheidene plaatsen en personen daar al wat van geleden hebben.

Maar de Heere heeft het tot geen doorbreken toegelaten. De hooge magt van regering heeft eenige die haar schuldig gemaakt hebben, gevangen gezet.

De gemeenten ben (zijn) gelast van de overheid om haar arme(n) te onderhouden ... de Heere heeft zijn oordelen gemengd met barmhertigheden: de winter is een lente geweest, zoodat de arme(n) heel de winter gewerkt hebben. Dat heeft verhoorzaakt een deurte (duurte) in de granen: tarwe *f* 10,-, rogge *f* 8,-, gerste *f* 5,50, bonen *f* 7,-, erwten *f* 15,- alle de mud.”³¹

Ook in de provinciale vergadering kwam de *aardappelziekte* op het agendum te staan. In die van 1 april ’46 sprak men „over de behoeften van minvermogene(n) gedurende de winter van het afgelopen jaar voornamelijk ontstaan door mislukking van de aardappelenteelt”. Door de ingezetenen van alle ‘gezindheden’ en door de plaatselijke overheden was zoveel voedsel beschikbaar gesteld, dat iedereen wat de ‘mondbehoefte’ betrof, genoeg en evenveel kon krijgen. In de praktijk bleek dit echter wel eens ongelijk uit te vallen, maar dan behoorde men zich daarover bij de autoriteiten te beklagen.

Emigratie

In 1846 begon ook bij een groot aantal Borsselaren het plan te rijpen om naar Noord-Amerika te emigreren. Van Raalte was al in het najaar van 1846 vanuit Arnhem met een gezelschap landverhuizers vertrokken. Ds. Van der Meulen uit Goes, die aanvankelijk ernstige bezwaren tegen emigratie had geopperd, ging echter spoedig toch overstag. En op 6 januari 1847 deelde Jannis van de Luijster in de provinciale vergadering mee van plan te zijn met $\frac{2}{3}$ van zijn gemeente naar Noord-Amerika te verhuizen.

We hebben de namen van de Afgescheiden emigranten uit *Borssele* kunnen achterhalen. Het waren in 1846 de volgende gezinshoofden of alleenstaande personen:

Cornelis Boonman, arbeider, 44 jaar, met vrouw en één kind.

Christiaan den Herder, arbeider, 51 jaar, vrouw en 4 kinderen.

Gilles Dok, arbeider, 43 jaar, vrouw en 6 kinderen.

Marinus Hoekvandijk (bijnaam?), kleermaker, 42 jaar, vrouw en 3 kinderen.

Johannes Jonkheer, arbeider 38 jaar, vrouw en 6 kinderen.

Pieter Koole, boerenknecht, 30 jaar.

Jan Rademaker, schoenmaker, 40 jaar.

Jacob Stekete, arbeider, 41 jaar, met vrouw.

Jan Stekete, aannemer, 44 jaar, vrouw en 9 kinderen.

Jannes van de Luijster, landbouwer, 58 jaar, vrouw en 5 kinderen.

Marinus Verburg, kleermaker, 36 jaar, vrouw en één kind.

Maria Walhout, wed. P. van de Laare, arbeidster, 51 jaar, met 7 kinderen.

In 1847 emigreerden de volgende Borssele Afscheidenen:

Izaak Naeije, bakker, 57 jaar, vrouw en 4 kinderen.

En in 1849:

Pieter Hollestelle, arbeider, 38 jaar, met vrouw.

Janus Janse Karelse, arbeider, 46 jaar, met vrouw.

Jan Smallegange, koopman, 52 jaar, vrouw en 11 kinderen.

Jan Wisse, koopman, 35 jaar, vrouw en 3 kinderen.

Hubregt Wiskerke, arbeider, 56 jaar, met vrouw.

Pieter Wiskerke, arbeider, vrouw en 2 kinderen.

In totaal komen we voor de periode 1846-'49 dus op 98 zielen.³²

Tengevolge van dit ledenverlies kon de Afscheiden gemeente van Borssele niet langer als zelfstandige kerk blijven bestaan. Maar bij welke gemeente moesten de achtergeblevenen – ongeveer 7 gezinnen, samen hoogstens 35 zielen – zich dan aansluiten? Het beste zou zijn, vond de provinciale vergadering, dat de leden uit Borssele zich bij de gemeente van *Nieuwdorp* voegden, en die uit *Driewegen* bij die van *Baarland*.

Hoe het opnemen van de overgebleven Afscheidenen van Borssele bij de gemeente *Nieuwdorp* tot stand kwam, worden we gewaar uit de aantekeningen bij de kerkeraadnotulen van *Nieuwdorp* van 14 april '47.

De kerkeraad van *Nieuwdorp* had in de kerk van Borssele een vergadering belegd, waarin de opheffing van de gemeente van Borssele zou worden besproken en geregeld. Uiteraard trad ds. Chr. Steketee van *Nieuwdorp* als voorzitter op.

Na het laten zingen van Ps. 86:6 ('Leer mij naar uw wil te hand'len') en na het gebed vroeg hij de aanwezigen, die op uitnodiging van de Borssele diaken *Jan Smallegange* gekomen waren, of ze vóór de opheffing van hun gemeente en vóór het zich voegen bij die van *Nieuwdorp* waren. Hij verbond hieraan een tweede vraag, namelijk of ze de gemeente van *Nieuwdorp* erkenden als de gemeente van God, en of ze ook de ambtsdragers daarvan accepteerden.

Nadat ze bevestigend op deze vragen hadden geantwoord, verklaarden ze ook nog, dat ze zich zouden onderwerpen aan alles „wat regt en billijk mogte zijn, waarop zij dan ook zijn aangenomen als lidmaten van *Nieuwdorp*”. *Jan Smallegange* – die een paar jaar later ook de oceaan zou oversteken – werd als diaken overgenomen.

En dan volgt ineens een onthutsende constatering: „Bij verder onderzoek bleek, dat hoewel de gemeente (Borssele) meer dan 10 jaar bestaan had, er geen aantekeningen van hetgeen in dezelve voorgevallen was, op eene behoorlijke wijze gehouden waren door degenen die vertrokken waren naar America. Zoo dat er geen Notulen zijn overgebracht; ook was er geen ordentlijk doop- en lidmatenboek noch van de ontvangst en uitgaaf der gemeente”!

Toen we dit lazen, stonden we perplex. Aan de toch broodnodige organisatie van het kerkelijk leven, had Van de Luijster – want hij was de hoofdfiguur – zich dus weinig gelegen laten liggen. Nooit een notulenboek aangelegd, geen doop- en lidmatenboek, geen kasboek, niets! We

kunnen het haast niet geloven. Zou hij het kerkelijk archief meegenomen hebben naar het dorp Zeeland in Michigan (Amerika), waarvan hij één van de stichters was? Dan is er enige hoop, dat het nog eens gevonden wordt. Of was hij in wezen zo'n conventikel-man gebleven, dat hij gewoon geen oog had voor het belang van een kerkelijke administratie? Nee, dat kan toch ook niet, want op de provinciale vergaderingen was hij geregeld als afgevaardigde aanwezig, en daar kreeg hij toch telkens te maken met kerkordelijke problemen in andere gemeenten en met de manier waarop deze het beste konden worden opgelost. Dat de archivalia van de eerste 10 jaar van de Afscheiden gemeente te Borssele niet te vinden zijn of nooit geschreven zijn, valt zeer te betreuren. Wel blijkt, dat er in de korte periode *vanaf de emigratie* tot 5 maart '47 was ontvangen f 40,62 en uitgegeven f 41,06 „zoodat bij de vernietiging der Borssele gemeente” en het opgaan daarvan in die van *Nieuwdorp*, er nog een tekort was van 44 cent.³³ Toen was er dus blijkbaar wel boek gehouden.

Het kerkgebouwtje van Borssele kon niet door de kerkeraad van *Nieuwdorp* worden overgenomen. De manier waarop het geld ervoor was gegeven, maakte dit onmogelijk. Het was namelijk eigendom van aandeelhouders.

Verder werd nog bepaald, dat de overgeblevenen, ongeveer 7 gezinnen, samen hoogstens 35 zielen, in hun eigen kerkgebouwtje konden kerken. 's Morgens was het dan leesdienst maar 's middags moesten ze de kerkdienst in *Nieuwdorp* bijwonen. Eén zondagmiddag per maand ging ds. Steketee naar Borssele om te preken, wat al spoedig verslaptte tot minder diensten per jaar. Pas in 1898 is de gemeente van Borssele opnieuw zelfstandig geworden.

Vanaf april '47 moeten we dus de lotgevallen van de Afscheiden Borsselearen in het archief van de gemeente *Nieuwdorp* zoeken. Daarin is dan ook wel wat te vinden.

Begin 1848 was 'met goede getuigschriften' uit *Groede* overgekomen en in Borssele komen wonen de 'opziener' *Adriaan van Overbeeke*, schoonvader van ds. Steketee van *Nieuwdorp*. Daar nam de kerkeraad hem zonder bezwaar als ouderling over.³⁴ De Borsselearen hoorden nu immers bij de gemeente van *Nieuwdorp*. Haast vanzelfsprekend werd hij preeklezer in het kerkje te Borssele, dat echter (nog) geen eigendom van de kerkeraad van *Nieuwdorp* was geworden. In die functie verwierf hij zich enig gezag in het dorpje. Jammer was dat het kwam tot een soort zich afzetten tegen de *Nieuwdorpers*, die Borssele zouden verwaarlosen, enz. Dit leidde tot een slepend conflict met ups en downs, maar met het uiteindelijk gevolg, dat Van Overbeeke zich aan opzicht en tucht van de kerkeraad te *Nieuwdorp* onttrok. Al in 1852 had hij ontheffing als ouderling gevraagd en de kerkeraad had hem die 'om scheuring te ontwijken' dan maar verleend.³⁵ Maar toch was dit niet de oplossing. Want enkele jaren later lezen we in de notulen, dat *A. van Overbeeke* en echtgenote „in onttrekking en vijandschap blijven voortleven”.³⁶

Hij had zijn aanhangers. Nu hij 'vrij' was, ging hij ook 'vrij' doen. Dit had hij trouwens al geregeld gedaan. Hij nodigde allerlei sprekers uit, die – zoals het heette – aan de oude waarheid vasthielden. En zo belandden de Borsselearen in het krachtenveld van 'Ledeboeriaanse' opvattingen³⁷, vooral van ds. *Daan Bakker* uit 's Gravenpolder. Op de classisvergadering van mei '64 in St. Annaland gehouden, was Borssele vertegenwoordigd door ouderling Adriaan van Overbeeke.

In november 1859 kwam het tot een scheuring in Borssele, waarin diaken A. de Muijnck ook een rol speelde. We worden het gewaar uit de kerkeraadnotulen van Nieuwdorp van september en november 1859. In september 1859 constateerden de kerkvisitatoren S.O. Los en A. de Bruijne, dat in Nieuwdorp alles in orde was, maar dat de kerkeraadleden het „verbindingsformulier aan de belijdenis” nog niet hadden ondertekend. Tien dagen later werd dit alsnog gedaan. Het was blijkbaar nodig, want er hing iets in de lucht. Wat het was, werd enkele maanden later duidelijk, toen ouderling P. de Maaker, die onder Borssele woonde, een stuk had ontvangen, ondertekend door G. van Vijven, A. Zwemer, M. de Vriend,³⁸ Kornelis Fraanje, nog een K. Fraanje en A. de Muijnck. Hierin verklaarden deze personen zich niet langer als lidmaten van de Chr. Afsch. Geref. gemeente van Nieuwdorp te beschouwen.³⁹ De kerkeraad overwoog, dat het „stout gedrag” van de ondertekenaars „al maanden lang openbaar was geworden”, namelijk dat ze zich in feite al lang onttrokken hadden, en was van oordeel dat hun optreden „hoogst zondig en strafwaardig” was. Men besloot hen „aan het oordeel des Heeren over te laten”, omdat „alle kerkelijke handelingen met ons eigenwillig door u zijn afgesneden”.

Twee maanden later verscheen echter Cornelis Fraanje in de kerkeraadvergadering, die zich „met anderen van Borssele” aan de kerk had onttrokken. Hij had „kort na de scheuring waarin hij gevallen of mede gesleept was geworden” berouw gekregen en werd nu met algemene stemmen weer opgenomen in de gemeenschap van de kerk van Nieuwdorp.⁴⁰

Dat het bij bovengenoemde onttrekkingen vooral ging om de behoefte aan zeer bevindelijke preken, blijkt uit de notulen van 7 september 1860. Daarin lezen we, dat Abraham Jasperse zich onttrok, omdat hij „meer leven in de schuurpreken heeft”. We hebben hier te doen met de invloed van de oefenaar *Daniël Bakker*, waarover we o.a. in het hoofdstuk over Baarland meer hebben geschreven.

AANTEKENINGEN

1. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1840 II, 772.
2. Op 5 augustus 1833.
3. In 1835 – hij was toen al dominee in Augsbuurt-Kollumerzwaag in Friesland – zou Hogerzeil op initiatief van ds. Van Velzen (Drogeham) in Leeuwarden een vergadering uitschrijven, waarvoor alle predikanten die in Friesland voor rechtzinnig doorgingen, werden uitgenodigd. Het liep op een mislukking uit. Er verschenen maar 3 man: Hogerzeil zelf, diens zwager G. Landweer en Van Velzen. Later (1836) ver-

klaarde ds. Hogerzeil 'rondborstig' alléén vóór afscheiding te zijn, als hij 'uitgedreven' werd.

Simon Hogerzeil was getrouwd met Jantien Landweer. Hun dochter Michtila Jisselina Hogerzeil is getrouwd met Lodewijk Willem Bilderdijk, kapitein der infanterie, zoon van de beroemde dichter Willem Bilderdijk. (*Biographisch Woordenboek van Protestantische Godsgeleerden in Nederland*, IV 155-157).

4. Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1980.
5. Dr. P.R.D. Stokvis, *De Memories* van Jannes van de Luijster 1829-1845.
6. *Memories*, 1.
7. Jannis van de Luijster werd in 1821 voor de eerste maal verkiesbaar gesteld voor het ambt van ouderling, maar werd niet gekozen. In december 1822 wél. In december 1826 werd hij voor de tweede maal gekozen. In 1829 was zijn periode weer voorbij en in 1831 werd hij voor de derde maal ouderling (volgens gegevens ons verstrekt door het Gemeente-archief te Goes).
8. Stokvis a.w., 4.
9. *Memories*, 5. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VI, 41, 42 (Dordrecht 1984).
10. De nieuwe dominee deed zijn intree met 1 Cor. 15:14: „En indien Christus niet opgewekt is, zoo is dan onze prediking ijdel, en ijdel is ook uw geloof”.
11. *Memories*, 6.
12. J. Dagevos stond van 1816 tot zijn emeritaat in '43 in Kruiningen.
13. Van de Luijster schrijft ten onrechte de Zitter.
14. *Memories*, 7.
15. De brief van de burgemeester is gedateerd 12 september 1836 en het rapport van de veldwachter 11 september '36.
16. Vonnis 6 oktober 1836.
17. Wessels a.w., 98, 99. Deurwaarder Bartus Gerardus van Loon is op 29 augustus 1890 in Heinkensand overleden, als weduwnaar van Petronella Leunis. Hij was toen 89 jaar. Hij was een zoon van Wouter van Loon en Elizabeth van Driel.
18. Op 26 mei 1836.
19. *Memories*, 8.
20. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Herv. Eredienst no. 603 onder datum 9 juni 1841, no. 4.
21. We hebben ze te danken aan A.J. Barth, werkzaam op het Gemeente-archief te Goes.
22. *Memories*, 8.
23. *Memories*, 13.
24. De Smit a.w., 46. Hij schrijft ten onrechte, dat die godsdienstoefening op 20 juni plaats vond en dat Van der Meulen toen in Rotterdam woonde. Het moet zijn 21 juni en Middelharnis.
25. Vonnis arrondissementsrechtbank te Goes, 15 augustus 1840.
26. *Memories*, 14.
27. Van de Luijster schrijft ten onrechte L. Steketee.
28. *Memories*, 15, 16. De cursivering is van ons.
29. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 29 januari 1844.
30. We hebben de spelling wat gemoderniseerd. *Memories*, 9.
31. *Memories*, 17.
32. Prof. Rob.P. Swierenga (Kent State University) – Dutch Emigration Records 1835-1880. A computer alphabetical listing of heads of households and independent persons (emigrated to North-America and other overseas regions). Provincie Zeeland (R.A. Middelburg). C. Melse geeft in zijn *Geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Nieuwdorp* pag. 13, als oordeel „ongeveer 150 doop- en belijdende leden onder leiding van Van de Luijster en Jan Steketee, die in 2 zeilscheepjes 63 dagen onder weg waren”. Daar zullen ook wel Afscheidenen uit andere gemeenten bij zijn geweest. Vgl. ook A. de Smit, *Grepen uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Borssele*, 47.
33. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 14 april 1847.
34. Notulen kerkeraad 24 februari en 12 maart 1848.
35. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 2 april 1852.

36. idem 17 mei 1855.
37. Wessels a.w., 101.
38. Op de classisvergadering van Ledeboeriaanse gemeenten ip mei 1864 in St. Annaland gehouden, was ook diaken M. de Vriend uit Borssele aanwezig (J.H. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou*, 554 (Zwijndrecht 1984).
39. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 18 november 1859.
40. idem 29 januari 1860.

Ds. Gerardus Blaubeen, Hervormd predikant te Goes van 1807-1839.
Foto: G.A. Goes.

III Goes

A. Het begin

Toen de Afscheiding in Goes zich in het najaar van 1835 begon te laten gelden, was de Hervormde gemeente van dit stadje op Zuid-Beveland drie predikanten rijk. Het waren: *G. Blaubeen* (1807-em. 1839), *W.L. van Oosterzee* (1821-1860) en *E.B. Swaluë* (1835-1849). Ze hadden samen meer dan 4000 zielen te verzorgen.¹

Over elk van deze drie dominees eerst enkele notities, wat hun persoon en werk betreft. De oudste was *Gerhardus Blaubeen*, in januari 1766 in Middelburg geboren. Toen de Afscheiding in Goes begon, was hij dus al een oud man (70), die zijn beste jaren had gehad. Niet lang daarna (1839) vroeg hij dan ook zijn emeritaat aan, nadat hij al enige tijd zijn normale dienstwerk niet had kunnen doen. Ruim 31 jaar had hij in Goes gestaan. Ook in het kerkverband had hij een vooraanstaande plaats ingenomen; niet minder dan 23 jaar was hij praeses van het classicaal bestuur van Goes geweest en ook had hij gefungeerd als lid van het provinciaal Kerkbestuur van Zeeland.

In juni 1839 preekte hij zijn afscheid, met als tekst Hebr. 13:8 en sprak hij bij die gelegenheid „een hartelijk woord van dankbaarheid en beoediging, wijzende op de trouw van dien Heer, wie hij 46 jaren gepredikt had en aan wiens hoede hij zichzelf, de Gemeente en de Kerk verder aanbeval”. In zijn jonge jaren was hij nog in de gemeente van *Oudelande* (op Zuid-Beveland) en in die van *Hoofdplaat*, *Nieuwvliet* en *Shuis* in het voormalige Staats-Vlaanderen (nu Zeeuws-Vlaanderen) werkzaam geweest. Op 11 oktober 1843 is hij overleden, 77 jaar oud.

De tweede dominee was *dr. Wouter Leonard van Oosterzee*, op 40-jarige leeftijd op 2 december 1821 in Goes gekomen, na dáárvoor resp. de gemeenten *Brakel*, *St. Philipsland* en *Zonnemaire* (de beide laatste in Zeeland) te hebben gediend. Toen hij 24 jaar was, had hij in Utrecht de doctorstitel behaald. Hij is op 29 januari 1860 overleden.

Uit de periodiek *Boekzaal der geleerde Wereld* citeren we een deel van zijn overlijdensbericht: „Zijn oog was niet verdonkerd en zijn kracht niet vergaan, hoewel hij op enkelen na, de oudste was van de dienstdoende predikanten bij de Ned. Herv. Kerk. Te Rotterdam geboren de 6e jan. 1781, vierde hij nog onlangs zijn 79e geboortedag, bediende daarna het H. Avondmaal, en sprak nog veertien dagen vóór zijn dood met vurige geest over de hoop des eeuwigen levens. De Vaderlandse Kerk verliest in hem een schrandere raadsman, die dikwijls in hoge Kerkvergaderingen van zijn helder oordeel uitnemende blijken gegeven heeft.

Werkende zolang het dag was, bekleedde hij tot zijn levenseinde de betrekking van president van het prov. Kerkbestuur van Zeeland, en verbaasde niet zelden de jongeren van jaren zowel door de tact, waarmee hij de zaken leidde, als door de ijver, waarmee hij de gang der wetenschap bleef volgen.

Allermeest evenwel was hem de Goese gemeente dierbaar en had zijn feestviering wegens 25-jarige Evangeliedienst te Goes reeds getuigd van de hem toegedragen achting en liefde, niet minder leverde het jubileum van 50-jarige Evangeliedienst de bewijzen daarvan.”²

Over zijn dogmatische ligging en zijn kijk op de Afscheiding worden we iets gewaar, als we zijn preek lezen over Hand. 26:22 en 23, bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in Goes gehouden. Deze preek is gepubliceerd.

„Ik wist het, mijne Hoorders! toen ik tot u kwam; ik zag het al dien tijd, hoe bij sommigen – zij het uit *eene verkeerde denkwijze*, uit vooroordeel, uit hoogmoed of uit bekrompenheid, uit vreesachtigheid, uit gevoel van geringheid, het denkbeeld bestond, dat het Evangelie, hetwelk in *Christus* en door *Christus* tot ons komt, *niet allen betreft*. Dit was in mijn oog *eene schrikkelijke dwaling*.”

„Wij hebben nooit catechismen, formulieren en bepalingen van menschen met Gods woord gelijk gesteld. Wij hebben nooit om woorden, om tittels en jota's getwist. Wij achten het ongerijmd en dwaas vormen te vergoden en Christus zelve uit het oog te verliezen. Wij zagen, en dat deed ons innig leed, scheuringen, verdeeldheden, afscheiding, waartoe onzes oordeels geene reden was; wij betreurden het en veroordeelden het, maar, als men ons tegen de gezonde woorden Gods wilde doen spreken, als men ons een ander Evangelie wilde opdringen te prediken dan hetgene ons van God en Christus gegeven was; als zij, die leerlingen moet zijn, onze leeraars wilden worden; neen, o neen, dan weken wij niet...”

„Een zeker gedeelte der gemeente heeft zich van ons afgescheiden en is van ons uitgegaan: eene afzonderlijke gemeente stichtende en verkrijgende. Of dat noodig was? Gewisselijk neen! Want het was grootendeels om nog altijd betwiste en duistere punten; en wij waren toch één in Christus en voor zoover het meerder was, wij hielden ons aan de woorden Gods.”³

De derde Hervormde dominee in de dagen van de Afscheiding was de 28-jarige pas in Goes bevestigde *Edelhardus Bernardus Swaluë* geboren te Standdaarbuiten (N.-Br.); hij studeerde in Leiden en is daar in 1829 ook gepromoveerd tot doctor in de theologie. In 1830 was hij predikant in Korendijk (Goudswaard in de Hoekse Waard (ZH)) geworden en in juni 1835 in Goes. Daar kreeg hij al dadelijk te maken met de opkomst van de Afscheiding, zowel in dat stadje zelf als op Zuid-Beveland.

Hoe hij op het separatisme reageerde zullen we straks zien.

In 1835 was de financiële positie van de Hervormde gemeente van Goes niet zo best. Om die wat sterker te maken werd begin 1835 een hoofdelijke omslag ingevoerd, waarvan de hoogte afhankelijk was van het inkomen. Ook werd besloten op de verlichting van het kerkgebouw te bezuinigen door de woensdagavond-dienst af te schaffen. Er kwam dan immers „door verregaande belangeloosheid en onverschilligheid der Gemeente” nagenoeg geen volk meer in de kerk. Met als gevolg dat de dominees dan voor lege stoelen en banken stonden te preken „wat aan de spotzucht ruime stof geeft en vele anderen tot ergernis is en den

leeraars tot smert moet zijn”.⁴

Wat het *separatisme* betreft, in een rapport van de *classis Goes* van 25 februari 1836 werd nog geschreven, dat de algemene geest in de classis zeer goed was. Hier en daar vond men wel sommigen „van steile begrippen”, die de kerk verzuimden, maar zulke leden waren er altijd geweest, hoewel hun aantal de laatste tijd toch toenam. Enigen van hen kwamen bij elkaar, maar van ongeoorloofde samenkomsten werd niets vernomen. In Goes zelf hadden zich slechts een ‘slagter’ en een visventer onttrokken, met wie dan gedoeld werd op *H. Zwieter* en *J.F. van Anrooij*. We komen deze namen straks weer tegen⁵.

Maar een half jaar later – 23 augustus 1836 – schreef ds. Budding vanuit Middelburg aan ds. Scholte: „In het land van ter Goes staat de Heere krachtig op. De afscheiding gaat daar wel door, over 14 dagen denk ik derwaarts te vertrekken, zoo er geen verandering komt...”⁶

Instituering Afgescheiden kerk Goes 18 september 1836

We geven nu eerst het verhaal van de instituering van de Afgescheiden Kerk van Goes en van wat daar vlak aan vooraf ging.

In september 1836 weerde ds. Budding zich op Zuid-Beveland geducht. Men behoeft er de vonnissen van de rechtbank van Goes maar op na te lezen. De eerste Afgescheiden gemeente, die hij op het eiland stichtte, was die van *Nieuwdorp* (4 september). Een week later volgde die van *Borssele-Heinkenszand-'s Heerenhoek* en weer zeven dagen later was *Goes* aan de beurt. Door een samenloop van omstandigheden zou dit feit echter niet in Goes plaatsvinden, maar in een boerderij onder *Oudelande*, een dorpje ongeveer 12 km ten zuiden van Goes gelegen. Dit zat zo:

Op woensdagmiddag 14 september 1836 bevond ds. Budding zich weer in Goes, dit keer niet met de bedoeling om er te preken, maar om door de aanwezigen een acte van Afscheiding te laten tekenen en uit de onder-tekenaars een kerkeraad te doen kiezen. Daarvoor waren op die gedenkwaardige dag een aantal Afgescheidenen bij smid *Martinus Robijn* in de Nieuwstraat aan huis samengekomen.⁷

Ds. Budding was echter niet in de gelegenheid de gekozen kerkeraadsliden de eerstkomende zondag in Goes te bevestigen, want hij had al beloofd die dag in de schuur van *Stoffel Mol* onder *Oudelande* (bij Baarland) te preken. Daarmee voldeed hij aan het verzoek van een aantal Afgescheidenen uit de ‘zak van Zuid-Beveland’, vooral van de Afgescheidenen in Baarland en omgeving.

Nu goed, Oudelande lag niet zo ver van Goes en met wat inschikkelijkheid kon de noodzakelijke plechtigheid – het bevestigen van een kerkeraad – ook wel in Oudelande plaatsvinden. En zo is het op *zondag 18 september* ook gebeurd.

Op die nazomerse dag in september was het heel druk in de schuur en op het erf van de boerderij. Van alle kanten waren nieuwsgierigen en belangstellenden per rijtuig of te voet komen opzetten. Want het plan van de te houden bijeenkomst was niet geheim gebleven. Ook de politie wist

ervan en waarschuwde ds. Budding nog toen deze al in gezelschap van *Dirk de Leeuw* van Baarland op weg was naar Oudelande. Maar ds. Budding was er de man niet naar om wat hij als goddelijke roeping beschouwde op te geven.

Toen ze bij de boerderij aankwamen, bleek zich in de schuur en op het erf al zoveel volk te bevinden, dat ds. Budding op de gedachte kwam niet in de schuur maar in de open lucht te preken. Een soort hagepreek dus. Dat gebeurde op vele plaatsen in het land bij zomers weer wel vaker. De gastheer *Mol*, *Dirk de Leeuw* en *Andries Steketee*, de laatste uit het nabij gelegen *Baarland*, vonden het een goed idee.

Budding berekende nog, dat het beter was te beginnen met het bevestigen van de Goese ambtsdragers en het dopen van enige kinderen. Mochten de politiemannen nog komen opdagen, dan was het belangrijkste al gebeurd.

Een boerenkar werd uit het wagenhuis getrokken, ds. Budding stapte er op en de plechtigheid begon met gezang en gebed. Via het vonnis, enkele weken later door de rechtbank van Goes uitgesproken, weten we, dat toen tot kerkeradsleden van de Afscheiden gemeente van Goes de hieronder volgende personen zijn bevestigd.

Achter hun namen hebben we enige persoonsgegevens gezet.

Ouderling werden:

1. *Benjamin Remijnse*, zoon van Marinus, 71 jaar, geboren te Kruiningen, kleermaker wonende 's Heer Hendrikskinderenstraat, Goes. Hij was dus al een oud man.
2. *Hendrik Zwieter*, zoon van Hendrik, 64 jaar, geboren te Middelburg, loonslager, wonende Lange Vorst, Goes.
3. *Martinus Robijn*, zoon van Adriaan, 63 jaar, geb. Neuzen, smid, wonende in de Nieuwstraat te Goes.

Diaken werden:

1. *Pieter Geense*, zoon van Paulus, 58 jaar, geb. te St. Philipsland, boomkweker, wonende aan de Poelweg te Goes.
2. *Laurus Laurusse*, zoon van Jacob, 49 jaar, huurkoetsier, geb. Goes en wonende Wijngaardstraat te Goes.
3. *Johan Frederik van Anrooy*, zoon van Pieter, 36 jaar, geb. Gemeren (Gld.), leurder (visventer), wonende Lange Vorst, Goes.

De hierboven genoemde zes nieuwe kerkeradsleden kregen f 25,- boete. Vlak daarop treffen we als diaken ook *Johannis Hoogesteger* aan, een 30-jarige schildersknecht, wonende aan de Kleine Kade in Goes.⁸

We merken hierbij terloops op, dat toen Benjamin Remijnse 5 maanden later overleed, hij als ouderling werd opgevolgd door diaken Pieter Geense, in wiens plaats *Johannis de Jonge Gzn.* kwam. Weer 5 maanden later werd ook laatstgenoemde 'wegens menigvuldige werkzaamheden' ouderling. Hij werd als diaken opgevolgd door *Joh. de Jonge Jzn.*

We gaan nog even terug naar de openluchtsamenkomst in *Oudelande*. Toen de bevestiging van de nieuwe Goese kerkeradsleden was afgelopen, wilde ds. Budding overgaan tot het dopen van drie kinderen, name-

lijk: *Maatje*, dochter van *Adriaan Robijn* en *Johanna Kooman*, *Marius*, zoon van *J. Hoogesteger* en *Jannetje Schrier* (geb. 30 maart 1836) en *Jan*, zoon van *Joh. Frederik van Anrooy* en *Wilhelmina Rozina Stighart* (geb. 30 nov. 1835). Maar voordat ds. Budding het sacrament kon bedienen, kwam de politie naar voren en sommeerde ds. Budding met de 'onwettige samenkomst' op te houden. Wessels vertelt het verdere verloop van de samenkomst als volgt (met tussen haakjes enkele opmerkingen onzerzijds): de Zeeuwse leider van de Afscheiding weigerde zeer beslist aan deze sommatie te voldoen, waarop proces-verbaal tegen hem werd opgemaakt, evenals tegen de eigenaar van het erf, *Stoffel Mol*. (Hij kreeg f 75,- boete te betalen, ds. Budding f 100,-).

Een zekere *Abraham Leijs* uit Baarland (kort daarop diaken aldaar) werd geverbaliseerd omdat hij het doopbekken had vastgehouden en „door deze handeling geacht werd actieve deelname aan deze onwettige samenkomst te verlenen”. (We vragen ons af: wat zou als doopbekken dienst hebben gedaan?)

Het optreden van de politie maakte bij vele bezoekers grote emoties los, maar ds. Budding – wiens eerste verbaal dit niet was – bleef zeer kalm en liet een psalm zingen. Hij kalmeerde de doopmoeders, die met hun kinderen op de arm tussen hem en de politie instonden. Eén van de doopmoeders, *Wilhelmina Rozina Stighart*, de vrouw van *J. Hoogesteger*, voegde de politieman toe „dat geen 1000 politiedienaren de H. Doop van haar kind konden beletten”, waarop de aangesprokene dreigde ook haar alsnog een verbaal te geven. De politie vertrok en na dit emotioneel intermezzo doopte ds. Budding de 3 kinderen, waarna hij aan zijn preek begon. In ademloze stilte luisterde de menigte naar de verklaring en toepassing van de gelijkenis van de onvruchtbare vijgeboom uit Lucas 13 : 6-9 en dankbaar verliet de grote schare het erf van *De Mol*. Tot zover Wessels.⁹

Zo was dus de Afscheiden kerk van Goes geïnstitueerd d.w.z. ze had nu officieel een kerkeraad gekregen. Maar ook vóór de 18e september 1836 was zich al een groepje Afscheidenen gaan vormen. Een jaar eerder had *Hendrik Zwieter*, de 'slagter' uit de Lange Vorst, zich namelijk schriftelijk aan de Hervormde kerk onttrokken.¹⁰ Hij was bij ons weten de eerste Afscheidene in Goes.

In de Hervormde kerkeradsnotulen van april, mei en juni 1836 lezen we ook telkens een aantal namen van personen, die de Hervormde kerk de rug toekeerden. Onder hen waren o.a. de al genoemde nieuwe Afscheiden kerkeradsleden met hun vrouwen.¹¹

Op maandag 19 september 1836, de dag na de instituering van de Afscheiden Kerk, lag op de Hervormde kerkeraadstafel opnieuw een aantal berichten van afscheiding. Wat moest men daarmee aan? Na enige deliberatie werd besloten dat iedere wijkpredikant geassisteerd door zijn beide ouderlingen, alle brieveschrijvers uit zijn wijk moest opzoeken om te proberen „de dwalenden, ware het mogelijk, terug en te regt te brengen”. Wanneer ze niet thuis waren, dan kregen ze een uitnodiging om op een bepaalde tijd eens in de consistorie te komen.

Ds. Blaaubeen en zijn beide ouderlingen kregen de adressen van

1. *Adriaan Robijn* en diens vrouw *Johanna Kooman*, smid in de Korte Vorst
2. *Pieter Geense* en *Leuntje Mieras*, wonende aan de Poelweg
3. *Hendrik Zwieter* en *Wilhelmina M. van Eck*, loonslager in de Lange Vorst
4. *Wilhelmina Stighart* (vrouw van J.F. van Anrooij – Lange Vorst)
5. *Jacobus Oostdijck* en *Maria Oudendijk* (een pakkedragers in de Lange Vorst)
6. *M.J. Clement* en *E. Roose*, arbeider op de Turfkade

Ds. Van Oosterzee kreeg voor zijn rekening:

1. *D.D. Iteljaan* en *Adriana van Klinke*, winkelier in de St. Jacobstraat
2. *Bernardus Kappers*, schoenmakersknecht in de Magdalenestraat.

Tenslotte moest ds. Swaluë bezoeken:

1. *P. de Dreu*, een koemelker op de Westsingel
2. *Martinus Robijn* en *Cornelia Maartens*, de hoefsmid in de Nieuwstraat
3. *J. Hoogesteger* en *J. Schrier*, schildersknecht op de Kleine Kade
4. *Laurus Laurusse* en *Lena Vendeville*, koetsier in de Wijngaardstraat
5. *Benjamin Remijnse* en *Neeltje de Groene*, kleermaker in de 's Heer Hendrikskinderenstraat.¹²

Toch beviel deze methode van aanpak blijkbaar niet. Want in het archief van de Hervormde Kerk van Goes berust een uitvoerig, keurig geschreven rapport met beschouwingen over het separatisme – verduidelijkt met grepen uit de Goese situatie. Het is van de hand van ds. *E.B. Swaluë*, die – zoals we al schreven – in 1835 in Goes gekomen was en daar tot 1849 heeft gestaan. Voor ons doel is deze visie van een plaatselijk predikant op de Afscheiding in Goes, heel belangrijk. Daarom geven we van dit ruim 13 pagina's tellende stuk, gedateerd *Goes 22 mei 1837*, een uitvoerige samenvatting.¹³

De visie van ds. E.B. Swaluë op de Afscheiding

„De geschiedenis leert dat op dagen van grondig onderzoek volgden oppervlakkigheid en stilstand; op eenen tijd van verlichte en hartelijke vroomheid, een tijd van ligtzinnigheid of van kleingeestige dweeperij.” Er is eigenlijk geen nieuws onder de zon. Het oude komt steeds „onder andere vormen” terug.

Zo ging het ook na de hervorming.

„De gezonde leer der hervormers werd verwisseld met ijdele twisten over uitdrukkingen. Men begreep niet algemeen, dat men op de gelegde gronden *Evangelisch* moest voortbouwen. Sommigen overdreven dat en wilden iets geheel nieuws, anderen gingen terug en herriepen het oude. Soms niet eens wetende, wat het oude was en daarin niet onderscheidende.”

Vervolgens beroept ds. Swaluë zich op *Bengel*. Deze *Johann Albrecht Bengel* (1687-1752) was een Luthers theoloog in Duitsland, in 1752 in Stuttgart overleden. Hij is wel één van de voormannen van de nieuwtes-

tamentische bijbelkritiek in Duitsland genoemd. Volgens hem zou het 1000-jarig rijk in 1836 beginnen, wat hij meende te kunnen afleiden uit chronologische gegevens in de H. Schrift.

Zijn beschouwingen en berekeningen, neergelegd in enige van zijn werken, hebben in de 18e eeuw veel ingang gevonden, maar zijn fel bestreden en onhoudbaar gebleken. Zijn directe invloed in Nederland schijnt vrij gering te zijn geweest.¹⁴

In elk geval was ds. Swaluë in Goes op de hoogte van Bengels publicaties. Wel had hij natuurlijk geconstateerd, dat het jaar 1836 zonder opzienbarende gebeurtenissen was gepasseerd. Van deze Bengel nu haalde ds. Swaluë met instemming de passages aan, waarin we lezen, dat de Apostelen zelf beslist niet meenden, dat zij de 'eindpaal' hadden bereikt. „Men moest altoos voortstreven, niet stilstaan, veel min terug treden”, en niet doen als de Rooms-Katholieken, die „de oudheid niet zoo zeer navolgen als wel terugroepen.” Tot zover Bengel.

Een dergelijke verkeerde opvatting was ook in ons vaderland onder de Hervormden de oorzaak geworden van verdeeldheid met als gevolg een scheuring, waardoor de remonstrantse kerk was ontstaan.

Nu stelde ds. Swaluë, dat de verdeelde meningen op zichzelf niet zo schadelijk waren als men oppervlakkig zou denken, maar de strijd was vaak op een onchristelijke manier gevoerd en daarom 'verderfelijk' geworden.

„Ook bij verschil van meeningen moet en kan er liefde zijn.” En dit laatste „moet het hoofddoel van ieder Christen zijn”. Vervolgens meende ds. Swaluë te kunnen zeggen dat in de Hervormde Kerk van zijn dagen „geen mysticisme maar Pietismus” begon op te komen. En dan haalt hij – met veel wanbegrip, het moet ons van het hart – uit naar dat piëtisme. „De Piëtist (is) doorgaans bij al zijn voorgewende onmagtigheid een trotsch en wantrouwend wezen.” Hij is zelf vervolgziek van aard, maar wil „bij nederlaag gaarne vervolgd worden,” ja, lokt zelfs vervolging uit.

Door bepaalde noodzakelijke maatregelen is – aldus Swaluë – het kwaad erger geworden, maar met als voordeel dat „de geest en strekking van het *Separatisme* in ons midden” duidelijk werd.

Hierop gaat Swaluë dan als volgt in: de strijd was al oud. „Reeds voor meer dan 50 jaren openbaarde zich alhier die geest, welke de Leeraren van de Godsdienst van onregtzinnigheid verdacht over dezelfde geloofspunten, die thans worden opgehaald.”

Doelend op de jeugd van de 'Leiders' der Afscheiding, gaat hij verder: „Maar, nu eenige jeugdige Predikanten zich aan 't hoofd stelden” en „het denkbeeld van herstelling der zoogenaamde ware en oude gereformeerde Kerk veld won” waren er ook hier (in Goes), die zich daarbij aansloten.

De gesprekken van ds. Swaluë met separatisten in zijn gemeente hadden hem duidelijk gemaakt, dat deze de volgende onoverkomelijke bezwaren hadden:

1. de kerkelijke tucht was 'vervallen'.

2. sinds 1816 was de eed van de predikanten 'weggenomen', zodat deze konden leren wat ze wilden.
3. door het verplicht invoeren van de Evangelische gezangen en andere 'nieuwigheden' was inbreuk gemaakt op de Hervormde Eredienst.
4. de wereldlijke regering mengde zich in het geestelijke.

In het begin – aldus Swaluë – schenen de separatisten zich in hun kritiek meer te bepalen bij de eredienst en het kerkelijk bestuur dan bij de leer. De meesten waren toen al lang 'op scheiding bedacht' en kwamen niet meer in de kerk. Maar weldra werd ook de op de preekstoel gebrachte leer aangevallen. Wie dit deden, woonden soms nog wel de kerkdiensten bij, „niet om stichting of uit zucht naar waarheid, maar om iets te mogen vinden, waarop zij door de leiders van de separatisten waren opmerkzaam gemaakt, ter veroordeling”.

Men kwam met kritiek op de leerboekjes, op de catechisatie gebruikt, waarin evenmin als in de preken de *praedestinatie*, „het groote geloofs-artikel der Separatisten”, op de voorgrond werd gesteld. Volgens Swaluë bewees dit duidelijk „dat zij behooren tot die hoogmoedige Pietisten, die anderen veroordelen en zich zelven zalig spreken als uitverkorenen.”

„Spoedig bemerkten wij, dat dan ook de daad der afscheiding bij hen als een sprekend bewijs voor die uitverkiezing gold; en van toen af aan kreeg de zaak zulk een aanzien, dat het duidelijk was in te zien, dat zulke geestdrijvers niet van denkwijze zouden te veranderen zijn, vooral niet in de steeds toenemende spanning en opwinding door hun Synode, door geschriften en één van hun leeraren veroorzaakt.”

„Zij strelen zich toch met het denkbeeld, dat hun gevoelen, dat zij voor het ware hervormde houden, zal zegevieren en ons Kerkgebouw door hen nog eens zal worden ingenomen.” We merken op, dat we deze overspannen verwachting bij meer Afscheidenen in het land zijn tegengekomen, o.a. in Koudum in Friesland.

Misschien lag volgens Swaluë bij een enkeling de oorzaak van zijn afscheiding in zijn „tegenzin in de kerkelijke belasting” d.w.z. de in 1835 ingevoerde hoofdelijke omslag.

Swaluë vervolgt: Zij die zich aan de Hervormde Kerk onttrokken, vertoonden zo duidelijk het kenmerk van „onverzettelijke geestdrijvers, dat de hulpmiddelen van rede en Heilige Schrift geheel ijdel waren”. Ze kwamen met de „ongerijmdste denkbeelden en beschuldigingen”:

1. Wij zouden niet voor hen kunnen bidden, zij wel voor ons.
2. Er werd in de Hervormde Kerk niet gedonderd met de donders van de Horeb.
3. Het bloed van Christus werd vertreden.
4. Er werd een „algemene Zaligheid” gepreekt.
5. De derde persoon van de Drie-eenheid werd „achter de bank geschreven”.
6. Wij konden niet rechtzinnig preken en hadden als onbekeerden de geest niet, die zij „door bevinding en ongewoone verschijnselen” wel hadden gekregen.

Geen van hen was van zijn verkeerd standpunt af te brengen. Ds. Swaluë illustreerde dit met wat hij had meegemaakt op een huisbezoek, door hem op 22 maart 1837 met ouderling Harinck gebracht bij de separatist L. Glerum, „een jong mensch voor 3 jaren door Do. Blaubeen tot lidmaat aangenomen”. We merken hier terloops op, dat hij broodbakker in de Korte Kerkstraat was en getrouwd met C. Visser. Op de vraag, waarom hij „de verklaring van afscheiding” had getekend had hij, „met alle bewijzen van geestdrijverij” geantwoord, „dat de zegen bij ons, die de ware hervormde leer niet meer verkondigden, was geweken, dat hij nooit zegen in onze dienst had gehad, maar dadelijk die genoten had, toen hij de *conventikelen* der Separatisten bezocht had”.

Toen ds. Swaluë hierop antwoordde, dat hij zo de zegen van mensen afhankelijk maakte, „begon hij zeer onzamenhangend eenige beschuldigingen uittebrengen met meerdere stemverheffing en beving, die wij eerst voor bedremmeldheid hielden. Hij zei ons reeds lang gewacht te hebben, doch ons durfde staan, dat wij het even als bij de overigen ook bij hem verliezen zouden. Want hij rekende het de zegepraal hunner zaak, dat wij geleerden niets daartegen vermogten. Vervolgens beschuldigde hij ons, als die onbekeerden gerust stelden en oordeel op ons laadden.”

Daarop had ds. Swaluë Glerums vrouw aangesproken: hij had vernomen, dat zij de opvatting van haar man niet deelde, wat aanleiding kon zijn tot „verderfelijke oneenigheid”. Maar de vrouw „ontkende dit, zeggende dat zij thans veel schik in de gesprekken der Separatisten had” waarop de predikant haar dringend aanraade „bedachtzaam” te zijn.

Glerum reageerde met: „Gij houdt ons zeker voor een hoop slecht volk.” Hem werd het ongepaste en ongegronde dier onderstelling onder het oog gebracht, daar wij hoopten dat zij niet slecht waren, omdat dit in eene godsdienstige zaak dubbel misdadig zou zijn, maar dat wij hem beschouwden als dwalende en daarom hem wenschten te overtuigen of te verzekeren voor hem te bidden”.

Volgens het rapport verklaarde Glerum ds. Swaluë c.s. „voor valsche Leeraars en onbekeerden, wien een zwaar oordeel te wachten stond”. Toen de huisbezoekers opstonden, kreeg de „weenende dienstmaagd” van hen nog een bemoedigend woordje te horen. Het meisje zou de volgende dag tot belijdend lidmaat van de hervormde kerk worden „aangenomen” en Glerum had – aldus het rapport – tegen haar gezegd, dat zij zo „in de verdoemenis liep”. Ze moest zich van zulke mensen „die geen hartekenners waren” maar niets aantrekken.

De deur was al open, toen Glerum nog tegen ds. Swaluë zei: „dat ik (Swaluë) mij driftig maakte, omdat ik het niet winnen kon, waarop hem werd toegevoegd, dat gevoel van medelijden en verontwaardiging in eenen Leeraar geen drift nog was en hen hierop verlatende, had hij de stoutheid ons herhaalde malen na te roepen: Vervolgers! Wij gevoelden toen dat het goed was, dat wij weggingen en doorgingen.”

Naar aanleiding van dit bezoek werd naderhand in de kring van de Afscheidenen nog rondverteld, dat ds. Swaluë tegen Glerum gezegd

zou hebben, dat deze *Brakel* maar verbranden moest. Hij doelde hier op het beroemde boek van ds. *Wilhelmus à Brakel: Redelijke Godsdienst* (twee delen), dat bij de Afscheidenen in hoog aanzien stond.

Ds. Swaluë besloot zijn rapport met: „Indien wij volhouden de gezonde hervormde leer, welke die der redelijkheid en waarheid naar den Bijbel is, den volke met ernst en liefde te verkondigen, dan zal het waar geloof en gezond verstand over dwalende dweperij en onverdraagzamen Godsdienstijver zegevieren. Van toepassing schijnt hier te zijn hetgeen *Hooft Willem van Oranje* in den mond legt: ‘Dat is de aard der ketterije: rust ze, zoo roest ze; hij wet (scherpt) haar, die haar wrijft; ’t nieuw moet er af en daarmee is ’t haar smaak quijt’ II, 73”¹⁵.

En de conclusie van ds. Swaluë is o.a.: „dat zoo lang de geestdrijverij hare hoogte nog niet heeft bereikt, alle tegenkating aanmoediging is.” Hoe moest het separatisme dan worden bestreden? Het beste zou zijn: er niet meer openlijk tegen ingaan, want als de separatisten aan zichzelf worden overgelaten, zullen zij „in ’t niet wederkeeren”.

Swaluë had zijn psychologische verklaring van opkomst en aanpak van het separatisme niet van vreemden. Hij beriep zich o.a. op ‘Mosheim’, d.i. *Johann Lorenz von Mosheim* (1694-1755) overleden als hoogleraar te Göttingen (Duitsland). Deze pleitte er voor, dat in de studie van de kerkgeschiedenis meer gelet werd op psychologische factoren en minder op ‘dogmatische gebondenheid’. Van hem zijn enkele studies in het Nederlands vertaald.¹⁶

Volgens Swaluë was het het beste de separatisten niet meer door een commissie uit de kerkeraad te laten bezoeken, „want alle vertrouwen in ons is uitgeschakeld”. Verder hun berichten van afscheiding te accepteren en met Christelijke liefde voor hen te blijven bidden om zo „onder ons die eenstemmigheid en Christelijke zin te bewaren waarvan veel goeds de vrucht moet zijn”.

Het stuk van ds. Swaluë was gedateerd: Goes 22 mei 1837 – we schreven het al. In de daarop volgende vergadering nam de kerkeraad de conclusie van Swaluë in haar geheel over – ze is ook in de notulen te vinden – en besloot de in de notulen van 19 september 1836 afgesproken tactiek bij de bestrijding van het separatisme te wijzigen.

In het vervolg zou één van de wijkouderlingen de persoon, die zich wilde afscheiden, opzoeken om hem te vragen of hij bij zijn besluit bleef. Zo ja, dan kon hij zich desgewenst de e.k. zaterdag ’s middags om één uur in de consistoriekamer melden, waar een commissie uit de kerkeraad present zou zijn om zijn bezwaren aan te horen en met hem daarover te spreken.

De scriba nam op zich om de verklaringen van afscheiding wijksgewijs te verdelen en bij de resp. wijkouderlingen te doen bezorgen.

AANTEKENINGEN

1. J.Ab Utrecht Dresselhuis, *De Hervormde Gemeente te Goes en hare Leeraren in 1846*, Goes 1847.
2. *Boekzaal der Geleerde Wereld* 1860 I, 202.

3. J.Ab Utrecht Dresselhuis, a.w. 105, 107, 108 en 113.
4. Archieven Herv. Gem. Goes, inv.nr. 8, notulen kerkeraad 21 sept. 1835.
5. Bos III, 163.
6. Dr. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel V (1982), 85.
7. Wessels geeft in zijn boekje *God Ons Een Schild* vrijdagmiddag 16 september op. Maar P. Geense noemt in zijn *Aanteekeningen van het hoofdzakelijk behandelde in de kerkeraad in de periode 1836-1843*, woensdag 14 september als datum (Archieven Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739).
Vgl. Akten-boek bevattende Handelingen van den kerkeraad aangelegd den 21sten Augustus 1837.
8. Archieven Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739.
9. Wessels, a.w., 34.
10. Vgl. noot 4, vergadering kerkeraad 19 september 1835.
11. Idem, 23 april, 26 mei, 25 juni 1836.
12. Beroepen en straatnamen hebben we te danken aan de studie van A.L. Kort, *De Afscheiding van 1834 in Goes*. Een godsdienstconflict met sociale aspecten, in: *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, nr. 9, Goes, 1983. De berichten van afscheiding van Catharina Springeling, J.A. van der Hoek en Digna van der Hoek bleven in portefeuille, omdat die personen niet meer in Goes woonden en zonder attestatie aan te vragen uit Goes waren vertrokken.
13. Arch. Herv. Gemeente Goes, inv.nr. 21, correspondentie Kerkeraad.
14. *Chr. Encyclopedie*, 2e druk, 1956.
15. Hij citeerde hier uit *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft.
16. We noemen: *Eigenschappen der waere belijders van het Evangelie* (’s Gravenhage 1735) en *Predicatie over gewigtige waarheden van de leer van Jezus Christus* (Amsterdam 1762). Ook: *Oude en hedendaagsche kerkelijke geschiedenissen van de geboorte van Christus tot den aanvang der tegenwoordige eeuw*. Uit het Latijn vertaald en vermeerderd met de bijvoegsels van ... Archib. Maclaine (Amsterdam 1771-1774).

B. De periode 1836-’41

Wat was de kerkelijke positie van de Afscheidenen in Goes, vóórdat op zondag 18 september 1836 hun gemeente officieel werd geïnstitueerd? Het antwoord moet luiden: ze hadden contacten met de gemeente van *Middelburg*, die ruim een half jaar eerder voorlopig was geformeerd (10 maart 1836). Dit blijkt uit een brief van die kerkeraad, circa maart 1836 aan de Goese Afscheidenen gericht. Mochten de Goesenaren zich willen aansluiten bij *Middelburg*, dan kon dat gebeuren. Maar de adspirant-leden behoorden vooraf ieder voor zich de scriba *M. Goossen* hun naam, leeftijd en woonplaats mee te delen.

„En het bestuur van de Kerk zal te Middelburg gevestigd zijn,” terwijl men hoopte zo spoedig mogelijk een predikant voor de provincie Zeeland te kunnen beroepen. Ook zou het heel gewenst zijn – mits het aantal leden voldoende was – één of twee opzieners en een scriba aan te wijzen, die dan zouden staan „onder het kerkbestuur van Middelburg”. En als „de Heere zijn werk, dat hij begonnen heeft, belijft door te zetten en gij in uw land (van Goes) een Leeraar kunt krijgen” dan kon Goes een zelfstandige gemeente worden. Tot zo lang zouden de broeders te Middelburg gaarne zien, dat de Goesenaren een maandelijks verslag van de gebeurtenissen in hun kring „aan het gevestigd bestuur te Middelburg” inzonden.

Inderdaad voldeed *H. Zwieter* aan het verzoek om informatie. Hij schreef op 28 maart 1836 aan de kerkeraad van Middelburg, dat hij zich in oktober van het vorig jaar (1835) schriftelijk van de Hervormde Gemeente in Goes had afgescheiden. Zijn voorbeeld was gevolgd door een man met een acte van afscheiding, die „hij uit Gelderland had”. (Ongewijfeld was dat J.F. van Anrooy, de eerste diaken, in Gameren geboren). Een Hervormd ouderling had tegen Zwieter gezegd, dat diens bericht van onttrekking ongeldig was, waarop Zwieter had gereageerd met de woorden „niet onder de meenedigen te kunnen blijven”. De zo juist genoemde Geldersman had ook nog een ongedoopt kind. En nu verzocht Zwieter de kerkeraad van Middelburg hem een model van een geldige acte van afscheiding te sturen. Wat gebeurde.¹

Aan de Kerkeraad der
Nederduitsche Hervormde
Gemeente te ...

Ik ondergetekende, lidmaat der ware Gereformeerde Kerk, verklare bij deze: *vrijwillig en duidelijk*, dat ik mij afscheide van het sedert 1816 bestaand Hervormd Kerkgenootschap, en dat ik mij hereenige met alle ware Gereformeerden, waar de Heere die ook belieft te vergaderen, die met mij wenschen vast te houden in belijdenis en wandel aan de op Gods Woord gegronde *Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerk in Nederland*; zeggende hiermede alle kerkelijke gemeenschap met ulieden op, totdat gijlieden met mij terugkeerd tot de *Leer en Tucht* der ware Kerke Christi; verlangende dat gijlieden ten gevolge van Art. 2 van het algemeen Reglement van uw Genootschap, mijn naam uit ulieder Lidmaten-Boek zult uitdoen.

te ... den ... 18..

In april 1836 rapporteerde Zwieter aan de Middelburgse kerkeraad, dat in Goes hij en zijn vrouw, 'die man' en vrouw met dat ongedoopte kind en nog 2 'behoefte' zusters, samen 6 in getal, zich hadden afgescheiden. Verder berichtte hij, dat een man en vrouw uit de *BatsePolder*, die ook een ongedoopt kind hadden, bij hem waren geweest, aan wie hij het model van de acte van afscheiding had voorgelezen. Ze hadden zich bereid verklaard zich bij de eerste gelegenheid aan te sluiten. Ook een man en vrouw uit *Kruiningen* wilden dat doen.

De Afgescheidenen in Goes en omgeving zaten dus onder de vleugels van de Afgescheiden gemeente in Middelburg. Maar – we hebben het al gezien – in september 1836 bereikten ze de status van zelfstandige gemeente, die vanzelfsprekend contact en samenwerking zocht met andere gemeenten in de provincie.

Om dat doel des te beter te kunnen bereiken, werd op 8 februari 1837 in Middelburg bij de „algemeen correspondent over Zeeland”, C. van Assendelft, aan huis *de eerste provinciale vergadering* gehouden. Ze was al dadelijk van uitermate groot belang. Want de afgevaardigden besloten voor de Afgescheiden gemeenten in heel Zeeland *ds. Budding* te

beroepen op een traktement van *f* 800,- plus *f* 200,- voor een woning in de stad Middelburg (huishuur). Die *f* 1000,- zou in driemaandelijke termijnen worden betaald, te beginnen met 1 januari 1837. Verder werd hij op kosten van de gemeenten afgehaald en weer thuis gebracht. Ook portokosten kwamen niet voor zijn rekening.

Van Assendelft stelde op staande voet de beroepsbrief op, die vervolgens aan ds. Budding werd overhandigd. Nog tijdens de vergadering nam deze het beroep „als leeraar over de gemeenten des Heeren in Zeeland” aan. Sneller kon het al niet.

Die 8e februari zijn de broeders nog de hele nacht bij elkaar gebleven, tot half 6 in de volgende morgen. Dit kwam doordat ds. Budding na het sluiten van de vergadering nog op het idee kwam om samen Avondmaal te vieren. Op de afgevaardigde J. de Hond van Cadsand (aan de overkant van de Westerschelde gelegen) na, stemden alle aanwezigen hiermede in, waarop Budding voorstelde, „dat wij ons dan zo veel in ons was eenige ogenblikken in het verborgen zouden voorbereiden”. Hij zelf ging dan zolang even weg.

Toen hij terug kwam, bleek hij zijn ambtsgewaad te hebben opgehaald en in dit predikantskostuum bediende hij het Avondmaal. Het was toen al in de nacht. Na de plechtigheid bleven de broeders nog wat met elkaar napraten en toen ging ieder zijns wegs. Het was inmiddels half 6 in de morgen geworden. En dan te bedenken, dat de vergadering bij Van Assendelft aan huis de vorige middag om 4 uur was begonnen!

Overlijden van ouderling Benjamin Remijnse

Op de hierboven vermelde vergadering was als afgevaardigde ook aanwezig geweest de bejaarde Goese ouderling *Benjamin Remijnse*². Hij had niet lang meer te leven, nog maar 15 dagen. Op 23 februari 1837 is hij overleden, 71 jaar oud. Zijn overlijden schokte de jonge gemeente van Goes. Twee dagen eerder had de bekende ouderling uit *Borssele, Jannis van de Luijster*, hem met zijn vrouw nog opgezocht. In zijn levensherinneringen noteerde hij, dat Remijnse toen „braaf zwak” was en „den 23 dezer zeer zagt in zwijm ontslapen (was) in den Heere en geniet nu die vreugde volmaakt na de ziele, daar hij hier de beginsel(t)jes van gesmaakt heeft. Wij hier met de gemeente Borssele en de broeders in de stad Goes hebben dien broeder ouderling nogal agterna geschreijf”.³

Ds. Budding schreef naar aanleiding van dat overlijden de volgende condoleantiebrief aan de kerkeraad van Goes: „Het verscheiden van uwen geliefden mede Broeder en Opziener Remijnse, uit deze strijdende Kerk opgeroepen door de aanbiddelijke bestelling van den Koning der Kerk, wel naar zijn verlangen, maar tot onze droefheid en gemis voor de Gemeente, was mij berigt. De Heere neemt zulke pijlaren als Br. Remijnse in zijn leven was, weg voor den dag des kwaads. Dus eene waar-schuwendende roepstem voor ons, inzonderheid voor onbekeerden. Hij neemt ze weg, opdat we op zijne vrijmagt en souvereiniteit zouden letten; van hem alleen leeren afhangen en bewaard blijven van aan den begunadigden persoon dat toe te kennen, wat alleen der vrije bedeling

Zijner geest toebehoort. Daarom vermaant de Apostel Hebr. XIII, vs 7, 8 te gedenken aan vertrokkenen en ontslapene voorgangeren, maar wijst terstond op Christus, die gisteren en heden dezelfde is en in der eeuwigheid. Dus ook in uw geval, vermane ik u bij een treurig nastaren van den overledene, toch oog en hart op te heffen tot den grooten Oppersten Herder en Opziener der zielen, Jezus Christus, de eenige verdienende en uitdeelende oorzaak van genadens en gaven dienstig voor Zijne uitverkorene Gemeente. Van Hem is de bekeeringe des zondaars Hand. V vs 31. Van Hem de verlichting der blinden, de teregtbrenging der dwalenden Luc. XV. Van Hem is ook alleen de gifte in de Gemeente zoo van Herders en Leeraars, als van behulpzels en krachten tot opbouwning Zijns Ligchaams, welke is de gemeente Eph. IV vs 11. Die getrouwe Koning vervulle met zijne goddelijke Algenoezaamheid uw gemis: ook door het verleenen van meerdere gaven aan de thans in de Gemeente bij ulieden dienende.”⁴

Blijkbaar hadden de Goese broeders ds. Buddings oordeel gevraagd over hun plan om in de door het overlijden van ouderling Remijnse ontstane vacature uit de diakenen een nieuwe ouderling te kiezen en uit de gemeente een nieuwe diaken. Budding vond het goed, maar merkte toch op: „Evenwel, daar er nog werkelijk twee ouderlingen zijn en het getal van 4 diakonen, zoo de uitgebreidheid van de Gemeente zulks niet vordert, meer dan genoeg is, wanneer ze zich alleenlijk bepalen met het inzamelen der aalmoezen zo zoude iemand, ofschoon diakon, mits tot stichting gaven hebbende ontvangen, zoowel in de onderlinge bijeenkomsten, als in het onderwijzen der jonge lieden, kunnen voorgaan. Diakon Stephanus, van wien we lezen Hand. VI vs. 8, werd ook wel in andere zaken gebruikt, als alleen tot het ontvangen en uitreiken van aalmoezen.”

Ds. Budding besluit zijn brief met: „Na ulieden en de Gemeente, aan uwe zorg te overtrouwd in de hoede en bescherming van den allerge-trouwsten Verbonds God te hebben aanbevolen, eindig ik. De Heere zij Zijn Sion genadig.

Uw toegenegen en heilzoekende H.J. Budding, V.D.M.”

In het postscriptum schrijft hij nog:

„Groet mijn oude huisweerd en zijne vrouw; ik verlange aangaande hem berigt. Groet van mij de Gemeenteleden met name; de God der vertroosting zij der weduwe van den overledene nabij en geve dat uit des eenen dood der anderer leven voortkome.”

Met die ‘huisweerd’ bedoelde hij wellicht bakker Joh. de Jonge Jzn., wel eens genoemd ‘de hemelse bakker’, in wiens huis hij in 1837 een doopplechtigheid leidde. De Jonge is in januari 1838 diaken geworden. Pieter Geense, de boomkweker aan de Poelweg, was enkele maanden eerder de overleden B. Remijnse als ouderling opgevolgd.

De provinciale vergadering van 25 juli 1837 te Middelburg gehouden, besloot een dank-, vasten- en bededag vast te stellen op 20 september in plaats van op 16 augustus, zoals eerder was bepaald. Niet allen waren het met dat uitstel eens. Dit was voor ds. Budding reden om aan de

kerkeraad te Goes een brief te schrijven, waaruit we het volgende citeren: „Het heeft namelijk de Broeders in Groningen, Vriesland en Overijssel, die eerst met ons den 16den Augs bepaald hadden tot het houden van een Dank-, Vast- en Bededag, goedgeacht te voldoen aan de begeerte van de Afgescheidenen in Holland en Noord-Brabant en in vereeniging met de geheele kerke af te zonderen tot eenen Algemeenen Vast- en Biddag, den 20sten September aanstaande: zullende dan ook in tijds door de gezamenlijke Leeraars eenen Biddags-brief worden uitgeschreven. Wij meenden ons liever aan eenige bezwaar te moeten blootstellen dan ons niet te vereenigen met de geheele Gemeente ook in de andere provinciën, en verzoeken ulieden dus zoo spoedig mogelijk kennis te geven, zoo in de onderlinge bijeenkomsten als aan de bijzondere leden, die bij ulieden zijn aangesloten, ook aan die van *Colijnsplaat* en *Wolphaartsdijk* dat ook hier in Zeeland niet de 16den Augs, maar de twintigsten van de volgende maand invallende op den derden Woensdag in September, bepaald is tot het houden van eenen Algemeenen Verbonds-dag, om dien af te zonderen van ons dagelijksch beroep en den Heere te zoeken met vasten en gewezen naar Jer. 31 vs. 7, 8, 9 en Joël II vs. 12-18. Wij hopen, dat de Heere in gunste ons dit uitstel van den Biddag mag geven, ook ter gemoetkoming van de zwakken en op dat gijl. moogt overgebogen worden om met ons en met allen die Sion beminnen te staan in eenen geest, van één gevoelen zijnde, strijdende te zamen in den gebeden met ons, opdat ook eene deure des Evangeliums moge geopend worden: de Heere verzoening doende over onze zwakheden, verloocheininge, ontrouwe en zich betoonend die getrouwe Verbonds God in het midden der gemeente, die zich zelven zoo min kan verloocheenen, als Hij Zijn werk zal verloocheenen, die ook de genade om te lijden voor Zijn Naam, zoowel als om te gelooven in Hem, schenken moet. Hij werke in ulieden het werk Zijner genade met kracht, beide in het willen en volbrengen naar Zijn welbehagen en tot Zijne eere om Zijns Zoons wille, doende ulieden gedenken aan hetgene geschreven staat Hebr. X vs. 35-39. Broeders biddet voor ons; de Heere geve, dat de stok lieflijkheid en tsamenbinding, onder ons mag bloeijen en storte uit den Geest der genade en der gebeden in eene ruimte mate, zoo als Hij beloofd heeft aan het huis Davids en de inwoners van het geestelijke Jerusalem. Broeders, ontvangt onze broederlijke groeten.

Uit naam en op last des Kerkeraads,

H.J. Budding, V.D.M.

Gegeven in onze vergadering tot Middelburg, den 9den Augs. 1837.

Uit de eerste classisvergadering 22 januari 1838

Van de kerkelijke situatie van de Afgescheidenen in de begintijd, mogen we ons beslist geen idealistische voorstelling maken. Onder de oppervlakte leefde vaak heel wat minder moois, dat soms naar boven kwam en zo zichtbaar werd. Zeker, er werd bij de Afgescheidenen veel oprecht geloofsleven gevonden, maar toch schoten doornen en distels nog welig op. Voor elke distel kwam heus niet een mirteboom in de plaats.

Het nalezen van de notulen van de *eerste* classisvergadering, op 22 januari 1838 bij Hendrik Zwieter in de Lange Vorststraat aan huis gehouden, levert ons hiervan een duidelijke illustratie.⁵

Merkwaardig is, dat bovenaan deze eerste notulen van de classis Goes de woorden uit Handelingen 15:6 staan genoteerd: „en de Ouderlingen en de Apostelen vergaderden te samen om op deze zake te letten”. Waarschijnlijk om de bevoegdheid van een classisvergadering op schriftuurlijke gronden te baseren.

Op de bovengenoemde classisvergadering waren namens de kerken in het Land van Goes de volgende personen afgevaardigd: *Hendrik Zwieter*, ouderling te *Goes*; *Jacobus Nieuwenhuijze*, idem te *Kruiningen*; *Willem de Jager*, idem te 's *Heer Arendskerke*, *Jan Versprille*, idem *Krabbendijke*; *Jacob Paauwe* idem *Kapelle*. *Andries Steketee*, idem *Baarland* en *Dirk de Leeuw*, diaken te 's *Heerenhoek en Borssele*.

In behandeling kwamen o.m. een aantal beschuldigingen, ingebracht tegen de Goese ouderling M. Robijn. We herinneren er hier aan dat smid Marinus Robijn uit de Nieuwstraat op de gedenkwaardige zondag 18 september bij de instituering van de Afgescheiden kerk van Goes met nog enkele andere broeders op het erf van Stoffel Mol in Oudelande als kerkeraadslid was bevestigd.

De beschuldigingen luiden:

1. Hij had tegen zijn zoon Adriaan gezegd er spijt van te hebben zich bij 'zulken bugt' (zo'n zootje) aangesloten te hebben en dat G. de Koning wel gelijk had zich niet te willen afscheiden.
2. Hij was een 'achterklapper'.
3. De penningen van de diaconie waren z.i. judaspenningen; daarmee wilde hij zich niet meer bemoeien.
4. Hij had diaken J.F. van Anrooij voor een 'judas' uitgescholden.
5. Ook belasterde hij persoon en werk van kerkeraadsliden.
6. Hij twijfelde aan de 'genadestaat' van de kerkeraadsliden.
7. Hij was 'tweetongig'.
8. Hij kwam op zondag nooit in de kerk en verwaarloosde zijn ambt als ouderling totaal.
9. Hij had gezegd, dat hem geen groter plezier gedaan kon worden dan hem als ouderling af te zetten.

De aangeklaagde ontkende het meeste, waarvan hij werd beschuldigd en vergoelijkte de rest. Zijn zoon Adriaan werd na hem als getuige opgehaald en verklaarde, dat vele beschuldigingen juist waren. De kerkeraad kon niet anders dan hem censureren en hem wegens liefdeloosheid en wangedrag afzetten. Hiermede stemde de classis in. In zijn plaats werd nu diaken L. Laurusse ouderling; *Marinus Clement* werd diaken.

Het is met de veroordeelde een slepende geschiedenis geworden. In de zomer adviseerde de classis: „Alle ouderlingen moesten hem met zachtmoedigheid vermanen naar den Woorde Gods.” Wat later blijkt hij naar Rotterdam te zijn verhuisd waar hij in armoedige omstandigheden belandt. Zijn kritiek op de Goese kerkeraadsliden handhaaft hij voorlopig. In april 1840 wordt hij wegens zijn halsstarrigheid afgesneden van

de gemeente in Goes, die zijn bedeling inmiddels al voor meer dan de helft had ingetrokken.

De arme gemeente van Rotterdam kan hem financieel ook niet voldoende steunen. Om aan een droeve zaak een blij einde te geven: op 23 februari 1843 is hij in de avondgodsdienstoefening bij de voorbereiding voor het H. Avondmaal na openlijk schuldbelijdenis voor de gemeente te hebben gedaan, weer als lid aangenomen.⁶

We lazen, dat 6 dagen na de eerste classisvergadering van 22 januari 1838 ds. Budding voor het eerst in *Goes preekte* en wel in de Wijngaardstraat, waar in de turfschuur van bakker de Jonge, nu (1936) het pand der Middenstandsbank, de godsdienstoefening plaatsvond. Aldus Wessels.⁷

Inderdaad lezen we in het 'actenboek' van de kerkeraad, dat op zondag 28 januari 1838 „in deze stad de eerste *openbare* prediking des Goddelijken Woords geschied (is) in een schuur staande in de Wijngaardstraat”. Maar toch zetten we achter de woorden „voor het eerst” van Wessels een vraagteken. Want in het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes vonden we een brief, door ds. Budding vanuit Kruiningen aan L. Laurusse, de huurkoetsier te Goes geschreven en gedateerd 7 september 1837.

„Als het in 's Heeren weg en wille was, zoude ik wenschen aanstaande Zaterdag naar de stad (Goes) te komen om daar nog een Zondag over te blijven en te verrigten, wat de Koning Zijner Kerk mij zal believen op te leggen tot dienst en openbaring der Gemeente. Als het u dan schikt, zou ik wenschen te acht ure des morgens van hier afgehaald te worden en zal daarop wachten zoo de Heere wil en wij leven, indien ik geene nadere aan- of afzegging voor dien tijd ontvang. Opdat het in Gods gunste zijn mag, verzoek ik uwe gebeden en die van de andere opzieners.

P.S. Als het konde geschikt worden, dat we de Bediening des Doops konden hebben, laat dan mijne komst weten aan de ouders die kinderen te doopen hebben. Ook te *Wissenkerke* aan P. van den Berge en te *Wemeldinge* aan J. Lavooij. De Heere bereide ons eene plaatse en gebede zijnen zegen over de Gemeente uit genade om Christus wille.”

De emotioneel verlopen godsdienstoefeningen van zondag 28 januari 1838 in Goes

Op 30 januari 1838 schreven burgemeester en wethouders van Goes onder het hoofdje „onwettige Godsdienstige bijeenkomst Separatisten” aan de gouverneur, dat de separatisten in Goes alleen nog maar samenkamen in bijeenkomsten en oefeningen met niet meer dan twintig bezoekers. Maar de afgelopen zondag – 28 januari 1838 – hadden ze deze getalsgrens ver overschreden. Zonder verkregen toestemming hadden ze die dag onder leiding van de ex-predikant *Hubert Jacobus Budding* in een pakhuis of houtschuur in de Wijngaardstraat niet minder dan 3 publieke godsdienstoefeningen gehouden. Daarin waren ook kerkeraadsliden in hun ambt bevestigd en kinderen gedoopt. De bijeenkomsten hadden geen verstoring van de openbare orde tot gevolg gehad.

Uit een andere primaire bron⁸ weten we, dat toen tot ouderlingen zijn bevestigd *J. de Jonge Gzn.* en *Pieter Geense* en tot diaken *Joh. de Jonge Jzn.*, in wiens houtschuur de plechtigheid plaatsvond (een bakker had veel hout voor zijn oven nodig!).

Bij die gelegenheid preekte ds. Budding over Jesaja 53:12b: ... en Hij veler zonden gedragen heeft, en voor de overtreders gebeden heeft."

Een belangrijke bron voor onze kennis van de op die zondag zo emotioneel verlopen kerkdiensten is ook het door de commissaris van politie, Frans Bakker, opgemaakte proces-verbaal, dat we hier nu volgen:

's Morgens om ongeveer kwart voor 9 was de commissaris met de politie-agent Johan Evert Looboek en de gerechtsdienaar Willem Hillebrand naar de houtschuur, eigendom van de broodbakkers *Laurus Glerum*⁹ en *Joh. de Jonge Jzn.* in de Wijngaardstraat gestapt. Daar constateerden ze, dat *Hubert Jacobus Budding*, gedemitteerd (afgezet) predikant, op eene verhevenheid aan het einde van genoemd pakhuis, ongeveer drie voet boven den grond opgericht, stond, en op zijne manier een gebed deed."

Terwijl ds. Budding zo stond te bidden, was de commissaris door de menigte – naar zijn schatting 200 personen groot – naar voren gedrongen tot hij bij de biddende ds. Budding was, „hem onderscheidene malen bij zijnen naam noemende”. „Ja zelfs om mij te doen opmerken, hem aan zijn jas of mantel hebbe getrokken, gedurende welke tijd hij met bidden voortging en mij niet scheen te willen antwoorden vóór dat hij het zoogenaamde gebed geëindigd had."

De commissaris zei toen tegen ds. Budding, dat zulke bijeenkomsten door de wet verboden waren, wat deze immers heel goed wist en dat hij daarmee moest ophouden. Anders zou hij op grond van de wet vervolgd worden. Maar Budding antwoordde alleen maar, dat hij ter wille van zijn 'conscientie' niet aan het bevel kon en mocht voldoen. Daarop vroeg de commissaris ds. Budding naar zijn naam „om tegen hem als overtreder van de Wet" proces-verbaal te kunnen opmaken. Spottend antwoordde ds. Budding, dat de vrager die naam wel wist; hij had hem immers „onder het bidden bij zijn naam aangesproken".

Na deze woorden was ds. Budding gewoon met de dienst doorgedaan en had eerst twee ouderlingen en een diaken bevestigd. In het proces-verbaal volgt dan een lijst met namen van personen uit Goes door de commissaris herkend. Behalve Budding waren het er 20. Achter de namen van *Johannis Hogesteger* en *Joh. van Anrooij* staat: „welke gelden heeft ingezameld". Ze hadden dus tijdens of na de dienst gecollecteerd. Van hen die buiten Goes woonden had de commissaris 3 personen uit *Kapelle* herkend, nl. *Dignus Landman*, *Cornelis van Luijk* en *Mar. de Leeuw*. Ook 3 uit *Kloetinge*: een zekere *Evertse* bij dhr. *Kakebeek*, *Pieter Zweedijk* en *Cornelis Beenakker*. Tenslotte nog uit *Wolphaartsdijk*: *Cornelis Blik*; uit *Wemeldinge* *Jacobus Lavooij* en uit *Hoedekenskerke* *Pieter de Corne*.

De middagdienst was volgens 'hetzelfde patroon' verlopen. Weer had de commissaris ds. Budding verzocht te stoppen, maar deze had hem onge-

veer zo als 's morgens geantwoord. In die dienst waren er volgens het proces-verbaal 4 kinderen gedoopt: 2 van *Paulus Geense*, 1 van *Pieter Wessels* en 1 van *Jan Kooman*.

's Avonds was er voor de 3e maal een godsdienstoefening gehouden, „voor eenen aldaar vergaderde schaar van menschen, die in talrijkheid die van de vorige reizen (malen) schijnt overtroffen te hebben" aldus het proces-verbaal. Maar politie was daarbij niet meer aanwezig geweest.

Uit het actenboek van de kerkeraad (1837-1843) geven we op het proces-verbaal nog de volgende aanvulling: in de middagdienst had ds. Budding geprekeerd over Lucas 9:23: „En Hij zeide tot allen: zo iemand achter Mij wil komen, die verloochene zichzelf en neme zijn kruis dagelijks op en volge Mij." De commissaris van politie was met zijn agenten „wederom zeer oneerbiedig de vergadering ingekomen onder het voor-gebed", maar had nu ds. Budding pas aangesproken, toen het gebed uit was.

Hij was „ook minder onbeschoft als des morgens" opgetreden. 's Avonds had ds. Budding geprekeerd over Mattheus 19:27-29, met als thema het loon voor het volgen van Jezus. Die avonddienst was weer druk bezocht geweest met o.a. „toehoorders van onderscheide gezindheden"¹⁰.

Ruim twee weken later sprak de rechtbank te Goes al het vonnis uit (15 februari 1838).

Hier volgt het:

1. *Huibert Jacobus Budding*, zoon van Willem, 28 jaar, geboren Rhenen, woonende Middelburg, Herder en Leeraar in de Gereformeerde Kerk
2. *Johannis de Jonge*, z. van Geerard, 64 jaar, geb./wonende te Goes, koperslager
3. *Pieter Geense*, z. van Paulus, 61 jaar, geb. St. Philipsland, wonende Goes, boomkweker
4. *Johannis Hoogesteeger*, z. van Marinus, 30 jaar, geb./wo. Goes, schildersknecht
5. *Leendert Glerum*, z.v. Jacob, 23 j. geb. Baarsdorp, wonende Goes, broodbakker
6. *Johannis de Jonge*, z. van Johannis, 29 j. geb./wo. Goes, broodbakker
7. *Johan Frederik van Anrooij*, z. van Pieter, 38 jaar, wonende Goes, leurder

Alle 7 hierboven genoemde veroordeelden kregen elk f 100,- boete te betalen, plus f 3,78½ proceskosten.

Volgen we nu weer de kerkeraadsnotulen van Goes in chronologische volgorde, dan trekken die van 27 februari 1838 onze aandacht. Want we krijgen daarin een kijkje op een weinig bekend onderdeel van het plaatselijk kerkelijk leven. Bij de begrafenis van een gemeentelid dienden de diakenen de volgende bepalingen in acht te nemen:

Voor het afleggen van het dode lichaam, de kennisgeving van het over-

lijden en het assisteren bij de begrafenis bedroegen de kosten *f* 1,50. Verder moesten ze zorgen dat er een doodskest kwam, een graf, een rouwpelle (doodslaken) en het 'kerkenregt' (dat men aan de kerk moest betalen). Tenslotte moesten voor de dragers 11 rouwmantels beschikbaar zijn.

In de volgende kerkeraadvergadering – die van 13 maart 1838 – werd ouderling *Pieter Geense* afgevaardigd naar de op de volgende dag te houden provinciale vergadering te Middelburg. In de rondvraag kwam nog de vraag naar voren: Moet gekozen worden voor de oude psalmberijming (die van Petrus Datheen) of voor de nieuwe (die van 1773). Deze kwestie lag toen buitengewoon gevoelig. Iemand als ds. Budding was furieus tegen de 'nieuwe' psalmen en had er – zoals later blijken zal – een scheuring voor over. De Goese kerkeraad koos voor het gebruiken van de nieuwe berijming (die van 1773 dus), maar met de ontsnappingsclausule er bij „om geene moeite aan zulke leden aan te doen die eenparig de oude berijming gelieven te gebruiken”.

Een zaak die niet zo diep ingreep, maar toch ook wel pro of contra werd beoordeeld, was de *assurantie*. Mocht men zich verzekeren? En kon iemand, die dit deed, kerkeraadslid zijn? De classis van april 1838¹¹ antwoordde uiterst voorzichtig: Als iemand door omstandigheden tot verzekeren genoodzaakt is, maar er „in gemoede niet mee vereenigd is”, mag hij bij gebrek aan anderen gekozen worden.

In oktober 1838 werd door ouderling H. Zwieter in Goes het eerste huwelijk kerkelijk bevestigd bij diaken L. Laurusse aan huis. Het was dat van *Adriaan Marinus van Paassen* en *Christina Jacoba Laurusse* (een dochter van de diaken). Ds. Budding had het niet kunnen doen, omdat deze in Middelburg in de gevangenis zat.

Op 26 januari 1839 werd bij H. Zwieter aan huis een buitengewone kerkeraadvergadering gehouden. De reden hiervan was, dat er een brief was binnengekomen van ds. Budding. Deze was 15 januari uit de gevangenis ontslagen – hij had daarin vanaf 18 juni 1838 gezeten! In dit schrijven deelde ds. Budding mee de Zuidbevelandse gemeenten niet langer te kunnen dienen, omdat de broeders van dit eiland op de laatst gehouden provinciale vergadering in Middelburg gestemd hadden voor de handhaving van de nieuwe psalmberijming. Dus beschouwde hij zijn op 8 februari 1837 getekende beroepsbrief als „vervallen en vernietigd”. Het was – hoewel verwacht – droevig nieuws. Maar goed, de kerkeraad kon momenteel weinig doen; te meer daar 4 dagen later op de provinciale vergadering te Middelburg de trieste zaak aan de orde zou komen. Budding was immers als predikant in dienst van alle Zeeuwse kerken. Ook ouderling L. Laurusse van Goes zou die 30e januari 1839 als afgevaardigde in Middelburg present zijn. Nu, de zaak-Budding lag duidelijk. Deze had zijn standpunt zelfs verhard („nog meer bevestigd”) door zijn beroepsbrief openlijk voor de ogen van de ontsteld toelisterende en toekijkende afgevaardigden te verscheuren en „op het vuur te werpen”. Aldus het rapport van Laurusse.

Twee weken later – 13 februari 1839 – kwam in Goes de *classis* weer

bijeen, bij Laurusse aan huis. Natuurlijk kwam de rampzalige kwestie opnieuw ter sprake. Het moment van definitief kiezen was gekomen: de nieuwe psalmberijming (van 1773) gebruiken of die van Petrus Datheen? Daarom vroeg de praeses of de afgevaardigden 'last' (opdracht) hadden van hun gemeenten „om bij de nieuwe Psalmen te blijven”. Het antwoord luidde eenstemmig *ja*. Hoe moest het nu verder? Men besloot ds. Van Velzen om raad te vragen en nog diezelfde dag de brief op te stellen en te verzenden. Ook ds. Budding zou van het genomen besluit op de hoogte worden gesteld.¹² Negen dagen later antwoordde ds. Van Velzen. Het schrijven is in het archief van de Goese Gereformeerde Kerk bewaard gebleven.¹³

„Met droefheid zag ik uit uwen brief hoezeer de Gemeenten in uwe streken ontrust en beroerd worden; dewijl gij mij over de aanleiding dier ellende geschreven hebt, ben ik ook verplicht u deswegens mijn gevoelen te zeggen. Wanneer de beroering alleen daar uit ontstaat, dat de Wel-Eerw. Ds. Budding volstrekt de Psalmberijming van P. Datheen weer invoeren wil en zijne Bediening van het Herders- en Leeraarsambt afhankelijk maakt van de aanneming of niet aanneming der berijming door de Gemeente, dan meen ik (het smart mij dat te moeten zeggen) dat onze geliefde broeder Budding de oorzaak der verdeeldheid is. Uit de mij toegezonden brieven moet ik dat ook besluiten en ik begrijp wel, dat gij daardoor in groote beroeren verkeert. Wat mij aangaat ik geloof dat de gemeenten die de berijminge van Datheen niet weder willen invoeren *wel doen*; omdat die berijminge in vele opzichten niet tot stichting dient. Wij behoorden ook in een zaak van zoo veel belang als het openbaar gemeenschappelijk gezang is, met onderlinge overeenstemming te werk te gaan; dewijl de gemeenten algemeen in ons land niet de Psalmberijming van Datheen, maar de tegenwoordige gebruiken; dewijl de tegenwoordige ook op de laatste Synode te Utrecht het geschiktst geoordeeld is, daarom behoorden ook alle dezelve te gebruiken.”

Gebeurt dat niet en blijft men volstrekt tegen „dan hebben we slechts scheuring en veelerley secten te wachten. Voor u echter, waar de leeraar regelregt in deze zaak tegen de gemeenten overstaat, wordt daardoor gewis groote moeite veroorzaakt”. De broeders mochten immers niet „ten koste van de stichting en met opoffering van het regelmatig verlangen der gemeenten alsmede met verzaking van het oordeel der wettige kerkeraden en van de gemeenschappelijke overeenstemming van alle gemeenten in ons land” aan het gevoelen van ds. Budding toegeven.

Maar ook moest men zoveel mogelijk proberen ds. Budding voor de gemeenten te behouden. Daarom raadde ds. Van Velzen aan twee of meer „van de Godzaligste” broeders naar ds. Budding te sturen om hem te bepalen „bij zijn roeping en verplichting om de gemeente te bedienen”.

„Een leeraar kan zich van de roeping en dienst niet losmaken door de beroepsbrief te verscheuren; heeft hij eenmaal in den naam des Heeren de dienst aanvaard dan kan ook alleen de Heere hem weder ontslaan en hoewel de Heere dat middelijker wijze doet, nogtans kan niemand aan-

toonen, dat het gebruik of de verwerpinge van de Psalmberijming van Datheen een van God verordineerd middel is om een leeraar te ontslaan van zijn dienst aan eenige gemeente.”

Verzoek dus ds. Budding – aldus ds. Van Velzen – „met aandrang om de dienst te blijven waarnemen en alzoo getrouw te zijn aan God en de Gemeente”. Dat trouw-zijn wordt immers niet onmogelijk gemaakt door het gebruik van de tegenwoordige psalmberijming. Eventueel kunnen de broeders er aan toevoegen, dat ze van plan zijn een nationale synode te laten bijeenroepen om over de psalmberijming een landelijke beslissing te krijgen, maar dat ze tot zolang de nieuwe psalmberijming zullen blijven gebruiken. De provinciale vergadering van Gelderland „waarvan ds. Brummelkamp president is” was aangewezen om de eerstvolgende synode bijeen te roepen. „Voor alle dingen wensch ik echter, waarde Broeders, dat gij u in den gebede gedurig zult wenden tot Hem die alleen alles regt kan maken.”

Leeuwarden, 25 februari 1839.

In de kerkeraad van Goes heerste echter over de oude of nieuwe berijming geen volledige eenstemmigheid. Diaken Joh. de Jonge Jzn. – een groot vriend van Budding – was ook voor de psalmberijming van Datheen en volgde Budding door dik en dun. Ook was er een nieuw nijpend probleem bijgekomen: mocht men bij de Koning erkenning als zelfstandige gemeente aanvragen?

De Jonge kwam niet meer in de kerk. Uiteraard werden nu bezwaren ingebracht tegen zijn taakopvatting. De kerkeraadsvergadering van 2 juli 1839 besloot echter het met hem nog even aan te zien. Er zou voorlopig nog niet met hem gehandeld worden, omdat het voorlopig niet duidelijk genoeg was, dat hij scheuring aanrichtte. Want men had hem al eerder kunnen schorsen, omdat hij met de gemeente niet verenigd was in het gebed ... om de verlossing van de kerk „van alle overlast en vervolging”, d.w.z. hij kantte zich tegen het aanvragen van erkenning als kerk.

Op de classisvergadering van de volgende dag (3 juli 1839) kwam natuurlijk de kwestie van de scheuring tussen ds. Budding en de gemeenten ook ter sprake. Besloten werd in Middelburg een provinciale vergadering te beleggen en aan ds. Van Velzen te verzoeken ook aanwezig te zijn.

In een brief van 2 augustus 1839 aan ouderling Jannis van de Luijster, antwoordde ds. Van Velzen, dat hij aan ds. Budding geschreven had een uitnodiging van de classis Goes te hebben ontvangen om naar Zeeland te komen met erbij de redenen waarom. Ds. Budding had teruggeschreven, dat zijn eventuele komst hem aangenaam was, maar dat hij (Budding) niet van plan was zich in te laten met verdere classicale of provinciale vergaderingen. Hij had zich immers op de laatst gehouden provinciale vergadering in februari „duidelijk verklaard”.

In alle nadien gehouden vergaderingen was door de ouderlingen „niets anders dan ten nadele van zijne bediening verhandeld; zoo hij wel onderdrukt was en uit eigene ervaring nog onlangs had bevonden, werd zijne

trouw en geloofwaardigheid zelfs in natuurlijke zaken bij de ouderlingen verdacht gehouden”.

Toen Van Velzen dit alles had vernomen, had hij verder over een verzoek om over te komen nagedacht en „hoewel ik bereid ben mede te werken tot welzijn van des Heeren Gemeente”, wilde hij toch nog overwegen of het wel de wil van de Heere was, dat hij onder deze omstandigheden naar Zeeland ging. Ook vroeg hij zich af, waarom juist hij uitgenodigd was, „terwijl toch nog andere Leeraars digter bij U wonen? Noord-Brabant alwaar Ds. Meerburg woont is toch veel nader bij, en Ds. Scholte is ook nader bij. En terwijl ik nog daar en boven verbonden ben om de Gemeenten in Vriesland zoo veel mogelijk te bedienen.”

Daarom kon hij nog niet inzien, dat het Gods wil was om die reis te maken. Dus wilde hij van Van de Luijster nog graag wat informatie ontvangen om zeker te zijn, dat hij „in zoodanige wanorde als thans in de Gemeenten in Zeeland bestaat” met enige vrucht kon werkzaam zijn. In een P.S. schreef hij nog: „het adres van Ds. Gezelle Meerburg is bij de heer D. Brandt te Gorcum, Prov. Zuid-Holland.”¹⁴

Intussen had ds. Budding ook niet stilgezeten. Hij had de opzieners van de gemeenten in Zeeland die het met hem eens waren wat het handhaven van de psalmen van Datheen betrof, bij zich aan huis op 4 juli 1839 te Middelburg ontboden. Daar was diaken Joh. de Jonge Jzn. van Goes ook heen geweest, zonder daarvan aan zijn eigen kerkeraad kennis te geven. Ook daarna had De Jonge de openbare godsdienstoefeningen en kerkeraadsvergaderingen niet meer bijgewoond. Hij verklaarde zich niet meer met de kerkeraad te kunnen ‘verenigen’. Daarom besloot de kerkeraad op 9 juli om voortaan geen kerkdiensten bij hem aan huis te houden en hem het catechetisch onderwijs aan de kinderen niet langer toe te vertrouwen. Een jaar later (juli 1840) overwoog de classis, dat het niet langer aanging, dat De Jonge nooit meer de kerkdiensten bijwoonde en zijn ambt als diaken totaal verwaarloosde. Tegen een commissie die hem was komen opzoeken, had hij openlijk gezegd „Met ons geen gemeenschap te kunnen houden wegens het verzoeken om vrije uitoefeninge van onze Godsdienst aan onze aardsche koning”. Hij werd nu als diaken afgezet en als lid van de gemeente afgesneden.¹⁵

De trieste ontknoping van de kwestie Budding

Aan het geworstel om ds. Budding te behouden kwam een eind in de provinciale vergadering op 23 oktober 1839 in Goes bij Pieter Geense aan huis gehouden. Budding was dringend uitgenodigd, maar hij weigerde te komen. Ds. Scholte van Utrecht was er wel. Ds. Gezelle Meerburg van Almkerk – ook uitgenodigd – was er niet. In het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes troffen we behalve de hierboven al vermelde van ds. Van Velzen nog een aantal brieven aan van landelijke voormannen van de Afscheiding, betrekking hebbend op de Budding-crisis in Zeeland in 1839.

Op 30 augustus 1839 richtten ds. Scholte en G.H. Overkamp zich namens de in Dordrecht gehouden provinciale vergadering tot de gemeen-

Ds. H.J. Budding, de eerste Chr. Afgescheiden predikant in Zeeland. Op 1 april 1836 scheidde hij zich af van de Hervormde Kerk. Hij was toen predikant te Biggekerke op Walcheren. In 1837 werd hij predikant voor alle Zeeuwse afgescheiden gemeenten. Na een conflict in 1839 werd hij door een deel van de gemeenten afgezet.
Foto: G.A. Goes.

ten in Zeeland. Ze meldden, dat ze op die vergadering de beide afgevaardigden uit Zeeland hadden ontvangen, die informatie hadden gegeven over het optreden van ds. Budding. Verscheidene broeders op de vergadering hadden persoonlijk de „ongestadigheden” van ds. Budding ondervonden. Het was o zo jammer dat hij zo'n ontoelaatbare houding aannam, want velen van „ons” hadden „veel betrekking” op hem gekregen. Uit het rapport van de Zeeuwse afgevaardigden was echter duidelijk geworden, dat de gemeenten in Zeeland dringend hulp nodig hadden. „Onze raad is derhalve, dat er in Zeeland eene provinciale vergadering belegd wordt”, waarop ook één of meer predikanten moesten worden uitgenodigd. Dan zouden alle stukken nog eens „bedaard en ernstig” moeten worden bestudeerd.

En mocht ds. Budding in zijn verkeerde houding volharden dan moest hij geschorst worden, maar hem ook gezegd of geschreven worden „dat zijn verbintenis aan Zeeland nog niet wordt ontbonden”, maar hij diende wel te worden vermaand om afstand te doen van zijn „verkeerdheid”.

Gedurende de tijd van schorsing moest men omzien naar een dominee om de gemeenten te verzorgen, maar deze niet eerder te beroepen vóórdat de schorsingsperiode was verstreken¹⁶. Weinige dagen vóór de beslissende vergadering van 23 oktober 1839 richtte ds. Scholte zich tot de kerkeraad van Goes. Hij schreef dat hij bereid was de volgende week naar Goes te komen om daar de provinciale vergadering bij te wonen. „Ik heb heden naar Rotterdam geschreven om berigt wegens het varen der Middelburgsche boot, het beste middel naar mijn weten om te Goes te komen op de minst kostbare wijze. Zoo ik (het) wel heb vaart de boot Maandag en Woensdag van Rotterdam. Nu zou het kunnen zijn dat ik verhinderd werd om Maandag op de stoomboot te komen, dan echter hoop ik vroegtijdig genoeg op de volgende te zijn, hetzij deze dinsdag of woensdag vaart. Ik verzoek derhalve dat er iemand is aan de plaats waar ik van de boot af moet gaan om mij te brengen waar ik wezen moet. Zoo ik eerst woensdag mocht kunnen komen, dan is de boot naar mijne berekening nog 's middags bij ter Goes, zoodat ik dien dag nog op de vergadering zijn kan. In dat geval zou ik de broeders raden om op de vergadering te beginnen met de particuliere zaken der gemeenten en de zaak van ds. Budding tot het laatst te bewaren. Ik heb ds. Meerburg nog eene boodschap gezonden om toch vooral niet weg te blijven. Ds. Budding is vorige week bij ons in de kerk geweest, doch is na het voorgebed weder uit de kerk gelopen en de volgende morgen vroeg vertrokken, zoodat ik ZWE niet gesproken heb, hij zal denkelijk nu in Middelburg zijn. De toestand van ZWE smart mij, omdat ik ten volle overtuigd ben dat er geen verschil in eenig punt der leer bestaat. Het is echter onmogelijk, dat ZWE zoo de gemeente geregeld kan bedienen. Wanneer wij met vleeschelijke ogen zien, dan is alles donker en het wordt hoe langer hoe donkerder; wanneer echter het oog des Geloofs mag gevestigd zijn op Hem die het Hoofd der gemeente, de overste Leidsman en Voleinder des Geloofs is, dan is alles wel. Mocht Zijn Koninklijk Woord maar meer de

bleef om niet meer in de Afscheiden gemeenten voor te gaan, omdat deze niet meer zouden behoren bij de gereformeerde kerk. Ze wilden immers de oude psalmberijming van Datheen niet gebruiken en hadden bij de koning een aanvraag ingediend om erkend te worden. Buddings 'onttrekking' kon niet anders beschouwd worden als een „verlating van de gemeente.” Eenparig was dan ook besloten hem af te zetten als herder en leraar.¹⁹

De provinciale vergadering van enkele maanden later – 26 december 1839 – keurde de afzetting van ds. Budding goed. In een zeer uitvoerig schrijven aan hem – 7 folio pagina's – ging men nog eens diep op de hele zaak in.²⁰

Op woensdag 23 oktober 1839 was dus in Goes de beslissing gevallen: ds. Budding was afgezet. Van de aanwezigheid van ds. Scholte in Goes maakte de kerkeraad een dankbaar gebruik, Scholte trouwens zelf ook. Want nu ds. Budding definitief was weggefallen, gebruikte hij – op verzoek – al zijn organisatietalent om in de Zeeuwse gemeenten zoveel mogelijk orde op zaken te stellen. Al de volgende morgen ging hij in Goes voor, bij ouderling *Pieter Geense* in de 'Voorstad' aan huis en doopte daar 10(!) kinderen. Er was er één bij van meer dan één jaar oud, het jongste was 3 maanden. *Jan den Herder* en *Maatje Nieuwenhuise* lieten twee kinderen dopen. De ouders woonden allen in Goes op *Johannis de Jonge Mzn.* en zijn vrouw *Jaantje Lucasse* na. Deze waren voor de plechtigheid uit *Wolphaartsdijk* gekomen. Een paar keer staat bij de doopouders vermeld, dat de moeder „onafgescheiden” is, b.v. bij de doop van het zoontje *Johannis van Pieter Faberij de Jonge*. In dat geval trad als getuige op *Johannis de Jonge Gzn.*

Enkele weken later – 11 november 1839 – schreef ds. Scholte op dezelfde dag vanuit Utrecht een brief aan de kerkeraad van Goes en één aan de Zeeuwse gemeenten. In de brief aan de kerkeraad deelde hij o.a. mee dat hij tijdens zijn Zeeuwse reis een zware verkoudheid had opgelopen, waardoor hij ziek was geworden. En verder: „Wanneer gij terugschrijft, meldt mij dan tevens eens hoe het verder met *ds. Budding* gegaan is en of hij nog op vrije voeten is. Zijn vader was laatstleden Zaterdag hier in de stad en had in geen zes weken tijding van hem gehad. Ik hoop, dat de Heere hem nog eens zal redden uit de strikken waarin hij verward is, want mijne ziele is aan hem verbonden, hoewel hij mij zijnen grootsten tegenstander denkt te zijn. Het is donker van rondom in de wereld en in de kerk, maar bij den Heere is licht en kracht.”

De reis naar Zeeland vice versa had hem *f* 19,85 gekost.²¹

In de andere brief deelde hij mede, dat hij volledig instemde met het 'ontslag' van ds. Budding op de provinciale vergadering van 23 oktober 1839. In die vergadering had hij beloofd de 'verlaten gemeenten' zoveel mogelijk met raad en daad bij te staan. Uit Gods Woord had hij aangetoond, dat *niemand* aan de gemeente, wie hij ook mocht zijn, iets mocht opleggen dan wat de Heere beveelt of voorschrijft in zijn Woord, zoals

ook aangegeven staat in artikel 32 van „onze gereformeerde geloofsbelijdenis.”

„Zal de gemeente echter in geestelijke wasdom toenemen” dan behoort ze gebruik te maken van die instellingen en bedieningen, die de Heere in zijn Woord heeft voorgeschreven. Van plaats tot plaats moeten 'regerende ouderlingen' worden aangesteld en ook behoren er „dienaars des Goddelijken Woords” te zijn. Maar niemand mag „onordelijk lopen of zich eigenwillig indringen.”

Daarom is Scholtes eerste advies aan de Zeeuwse gemeenten: „ziet onder u om naar mannen die door den Heere aangewezen worden door *genade* en *gaven* aan hen medegedeeld en tevens met lust aangedaan om zich onbepaald en onverdeeld in het vertrouwen op den Koning der Kerk aan de dienst van Gods huis over te geven.”

De 'vereisten' zijn te vinden in 1 Tim. 3 en Titus 1. Zelf had Scholte al eens gedacht aan de ouderling *Moorhoff* in *Axel*. Ook verklaarde Scholte zich bereid in Utrecht mannen op te leiden, wanneer de gemeenten de kosten van het onderhoud wilden dragen: per persoon *f* 4,50 per week.

De volgende week zouden er 2 broeders *geëxamineerd* en *geordend* worden, één in de provincie Utrecht, *H.G. Klijn*, en één in Zuid-Holland, *C. van der Meulen*.

Deze bleef de komende winter in Rotterdam wonen „en ik zou u aanraden dezen waardigen broeder te verzoeken al uw gemeenten te helpen.” En als broeders ook nog de hulp van ds. Scholte bleven verlangen, dan graag telkens duidelijke opgave van zaken en omstandigheden. Verder stelde Scholte aan de classis voor „zoo lang er geene algeheele vereeniging van alle gemeenten in Zeeland bestaat” afgevaardigden te zenden naar de provinciale vergadering van *Zuid-Holland, Utrecht en Beneden-Gelderland*, die de laatste vrijdag in april in de stad Utrecht gehouden wordt. We merken hierbij terloops op, dat Scholte in 1840 nog grote invloed in Zeeland had.

Hij vervolgde zijn schrijven aan de Zeeuwse gemeenten: „de Heere heeft ons weder een broeder geschonken ter voorbereiding voor de dienst des Evangelies; er is nog meerder uitzigt, doch de tijdelijke middelen laten mij niet toe meerdere broeders op te nemen, wanneer zij bij de geestelijke en wetenschappelijke opleiding ook tijdelijk verzorging noodig hebben; ik hoop egter dat de Koning der kerke alomme het harte zijner onderdanen van mammon zal losmaken, opdat zij met blijmoedige bijdragen de vragen zijner dienaren mogen voorkomen, gelijk in de eerste dagen des N. Testaments.”

Hulp van Van der Meulen

In bovenstaande brief had Scholte de Zeeuwse gemeenten dus al attent gemaakt op *Van der Meulen* in *Middelharnis*. Dominee was deze toen nog niet, maar die status zou hij enkele weken later bereiken. Want Scholte had de gemeenten in Zeeland bericht, dat op vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839 in een vergadering van opzieners uit *Zuid-*

Holland, Utrecht en Beneden-Gelderland H.G. Klijn en C. van der Meulen geëxamineerd en toegelaten waren tot het predikambt. De volgende zondagmorgen had hij beiden bevestigd. *Klijn* was al verbonden aan de gemeente te *Kockengen* (Utr.) en *Van der Meulen* had dienst gedaan als oefenaar in *Middelharnis* en *Rotterdam*²². We lassen hier nu eerst een paragraaf in over Van der Meulens opleiding in Utrecht.

Opleiding Van der Meulen bij Scholte

Ds. Cornelius van der Meulen is eind 1838 naar Utrecht verhuisd om daar door ds. Scholte te worden opgeleid tot predikant. Hij was toen bijna 38 jaar en ouderling in de gemeente van *Middelharnis*. Maatschappelijk gezien had hij het toen zeker niet breed. Uit een brief aan ds. Scholte van 11 september 1838 blijkt, dat hij overwoog eerst alleen te gaan. „Veel kost het mij voorzeker om een zwakke vrouw en drie klijne kinderen achter te laten en vooral de opvoeding der zelve, doch hier in wensch ik verloochend te zijn.” Zijn vrouw was 8 augustus bevallen „en is zeer zwak en sukkelend en heeft bijzondere toevallen gehad, zoo dat ik aan prakticijns en verlet en hulp veel schade geleden heb, doch ik hoop, dat van mijn vrugten te velde ik in staat gesteld mag worden om op een Godvrugtige weg te mogen gaan.”²³ In de geboorteakten van zijn kinderen in *Middelharnis* staat als zijn beroep opgegeven resp. arbeider, commissionair en eenmaal aannemer. Het thuisfront was in orde; ook zijn vrouw was bereid offers te brengen. Met f 5,- huishoudgeld per week of desnoods nog iets minder zou ze tevreden zijn. „Mijn vrouw staat er zeer eenswillens onder”. Gelukkig verhuisden vrouw en kinderen in december 1838 mee naar Utrecht.

Aan Van der Meulen zelf schreef Scholte, dat het voor een bedienaar des Woords een volstrekte noodzaak was om een grondige kennis te hebben van Gods Woord ... de gronden en regelen der Christelijke kerk ... en der tucht. Het beste dat hij op dit punt wist, was *Brakels Redelijke Godsdienst*, maar boven alles ging de biddende onderzoeking des Goddelijken Woords.”

Wat de kerkgeschiedenis betrof, vond hij de beste bron „die van *Millner* tot op de reformatie en van *Merle d'Aubigné* na de reformatie”, „doch beide werken zijn nog slechts gedeeltelijk in onze taal overgezet”. Hij doelde hier op *Geschiedenis der Kerk van Christus* door *Joseph Millner*, in leven Leeraar bij de Episcopalen te Hull. „Uit het Engelsch vertaald door M.J. Chevallier”. Het is een serie van 10 delen geworden. Van deze vertaling was in 1835 het eerste en tweede deel verschenen. In de lijst van intekenaren op deel 1 vonden we ook de naam van H.P. Scholte, predikant te Genderen, Doeveren en Gansoijen. Op deel 3 – in 1836 uitgekomen – had ds. Budding te Biggekerke ingetekend.

In 1838 kwam de vertaling van het vijfde en zesde deel van de pers en in 1842 het laatste deel, het tiende, dat de Reformatie van Luther tot en met de Rijksdag van Augsburg beschreef. In zijn voorrede op het eerste deel – in 1794 verschenen – schreef *Joseph Millner* (1744-1797) dat hij had geconstateerd, dat de meeste kerkgeschiedenissen weinig meer wa-

ren dan het verhaal van dwalingen en ruzies van Christenen. In zijn boeken wilde hij de meer prettige kant van de kerkgeschiedenis naar voren halen („bright side of churchhistory”) en zijn beschrijving groeperen om vrome hoofdpersonen in de kerkgeschiedenis; deze waren er immers in elke eeuw geweest (real followers of Christ). Toen *Joseph Millner* in 1797 stierf, had hij drie delen voltooid. Zijn broer *Isaac* en later ook nog *John Scott* hebben aan de voltooiing van de engelstalige serie gewerkt.

Scholte vervolgde: „Bovenal hebt gij behoefte aan het dagelijks onderwijs des H. Geestes, hetwelk gepaard met de strijd en aanvechting van zonde, wereld en duivel het beste onderwijs is om bekwaam te worden tot de bediening des Evangeliums.”

In een brief van 19 september 1838²⁴ vernam Van der Meulen van Scholte „... welligt is er eene weg geopend dat gij met uw huisgezin alhier kondet koomen, daar wij denkelijk eene zeer geschikte woning voor u zullen hebben. Ik hoor nog deze week rapport en zou gaarne zien, dat gij vrijdagavond of Zaterdag te Dordrecht waart om mondeling met u te spreken. Ik moet Zaterdag te Dordrecht voor de regtbank en Maandagmorgen vroeg naar den Haag. Zie dus als gij eenigsints kunt om te Dordrecht te komen. Groet uwe vrouw en alle de broeders hartelijk van mij. De Heere zij u nabij en goed. P.S. Welligt komt broeder Baaij ook nog deze winter” (om de opleiding bij Scholte te volgen).

We zien hier hoe druk ds. Scholte het had. Hij moest voor de ene rechtbank na de andere verschijnen en was zeer bezet met het regelen van het kerkelijk leven in de vele vacante gemeenten in ‘zijn’ rayon, vooral in de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Later kwam Zeeland daar nog bij.

We kunnen hier nu niet uitweiden over Van der Meulens studietijd bij ds. Scholte in Utrecht²⁵. Alleen nog dit: het gezin Van der Meulen had twee kostgangers in huis, twee studenten, namelijk *Wijnand Gardenier* (later dominee in Wolphaartsdijk geworden) en *Jacob Maasdam* (colporteur geworden)²⁶.

Van der Meulens vrouw leefde met haar man mee. „Zij had ook haar zorgen voor tafel en kleederkast, ook al die zorg en die voorvallen die er verbonden zijn aan het wonen met drie gezonde en woelige kinderen in een bovenkamer.”²⁷

Keren we nu nog even terug naar Van der Meulens omstreden examen – want omstreden was het – en naar de pogingen van de Zeeuwse kerken hem naar hun provincie te halen. Op 16 januari 1840 stuurde de provinciale corespondent *P. Geense* uit Goes aan ds. Scholte in Utrecht een samenvatting van het verhandelde op de classisvergadering van 8 januari 1840 „ten blijke van onze betrekkingen die wij op U.E. gekregen hebben en (van) onderlinge gemeenschap, die wij wenschen met U.E. te onderhouden.” Na het wegvallen van ds. Budding was ds. Scholte dus de raadgevende figuur voor de Afscheiden kerken in Zeeland geworden. Tevens deelde *Geense* mee, dat de classis had besloten ds. Van der

Meulen schriftelijk te verzoeken de Zeeuwse gemeenten tijdelijk ('enige tijd') te komen helpen door er te preken en de sacramenten te bedienen. De om hulp zoekende blik had zich dus op Van der Meulen gericht. Ongetwijfeld klonk het de broeders als muziek in de oren, toen schipper *Andries Stekete*, ouderling te *Baarland*, vanuit Rotterdam schreef, dat hij daar de afgelopen zondag „met veel zegen en tot genoegen” Van der Meulen had gehoord en dat deze zich bereid had verklaard eventueel over drie weken met de stoomboot naar Goes te komen. „Broeders,” aldus eindigde Stekete zijn brief „mocht hij met een vollen zegen des Evangeliums tot ons overkomen tot uitbreiding van Gods kerk en tot heeling der scheure.” Ja die scheuring door het optreden van ds. Budding ontstaan, deed nog veel pijn.

Er kwam echter een kink in de kabel. Dit blijkt uit een schrijven van Pieter Geense van 20 maart 1840, namens de kerkeraad van Goes gericht aan ds. C. van der Meulen, op dat moment in *Rotterdam*, waar hij de Afscheiden gemeenten in combinatie met die van Middelharnis enige tijd heeft gediend. „Bij geruchte” had de kerkeraad van Goes gehoord, dat Van der Meulen donderdag 19 maart naar Goes zou komen. Ze waren nog met een rijtuig bij het veer geweest om hem af te halen, maar tevergeefs. Geense had echter een nog belangrijker mededeling. Uit de Zeeuwse gemeenten *Axel* en *Middelburg* waren bezwaren binnengekomen tegen de manier, waarop het examen van Van der Meulen was afgenomen en zijn 'ordening' had plaatsgevonden.

Weliswaar bestond er in Goes geen argwaan tegen zijn rechtzinnigheid of zuiverheid in de leer om de eenvoudige reden, dat ze hem nooit gehoord of gezien hadden. Maar omdat er in Nederland, ook in Zeeland, jammerlijk scheuringen en twisten en veel verdeeldheid vielen te constateren, zou het toch goed zijn om alles te weren, wat daartoe aanleiding kon geven. En daarom verzocht de kerkeraad van Goes aan Van der Meulen zijn reis naar Zeeland tot nader bericht uit te stellen.²⁸

Tien dagen later antwoordde ds. Van der Meulen vanuit Rotterdam, dat hij kennis had genomen van het advies om „mijn overkomst uit te stellen.” Maar de broeders wisten toch wel, dat hij zich op geen enkele manier aan de Zeeuwse gemeenten had willen opdringen. „Ik heb altijd wagende uitgezien naar een wenk der Goddelijke voorzienigheid.” Hij was een jaar lang bij ds. Scholte in Utrecht opgeleid en het onderzoek was 'uitgebreid en scherp' geweest. Maar hij had ook wel begrip voor de moeilijke positie waarin Goes verkeerde; daarom hoopte hij, dat ze naar een ander zouden omzien. Van der Meulen typeerde zijn examen als 'uitgebreid en scherp'. Ja, maar – merken we op – dat was het punt niet waarom het ging. Ds. Scholte had – zich weer eens niets aantrekend van besluiten van meerdere vergaderingen – geheel op eigen houtje gehandeld. We tonen dit nu aan met een brief van ds. *H. de Cock* aan de kerkeraad van *Goes*, geschreven en gedateerd *Groningen, 16 april 1840*. Terloops merken we hier op, dat in het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes ook brieven uit die tijd berusten, door de predikanten Scholte, Brummelkamp, Gezelle Meerburg en Van Velzen

aan de provinciale correspondent en Goese ouderling Pieter Geense geschreven.

Hier volgt nu de brief van ds. De Cock:

„Doordien ik bij het ontvangen van UEd's brief van huis was en door tusschenkomende omstandigheden, beantwoord ik uwen brief Broeder misschien een weinig later als gij gewenscht en verlangd had wel. Verblijd heb ik mij over UEd's welstand en die der uwen, maar bedroefd over den toestand bij u in Zeeland, die ik ten deele wist.

Ik heb Ds. Budding hetzelfde geraden en had ik dit voorjaar wegens mijne gezondheid en de gelegenheid bij u kunnen komen, dan had ik het gaarne gedaan om te zien of de zaken daar niet te herstellen waren, gelijk ik daaromtrent nog wel hoop had. Hier in onze Provintie en de Provintie Drenthe moet ik zeggen houdt de Heere nog gedurig de Gemeenten staande en breidt die uit, hier minder, daar meerder; en schier overal zijn de vijanden (wij een weinig het woord des Heeren in het oog houdende: weest voorzigtig als de slangen en opregt gelijk de duiven) moede geworden en laten zij ons gelijk ten dage van Gemaliël geworden meestal. Enkele reizen echter komt de vijand nog wel uit zijn hol en herinnert ons dat wij nog onder het kruis zijn. Wat uwe vrees Broeder aangaat, die u somtijds bekruipt, dat het ons nog zou gaan gelijk weleer de *Labadisten*, hiervoor hebben wij wel van onze zijde ons te wagten, dat wij geen zuivere en volmaakte kerkstaat wenschen op te richten, en dat wij in belijdenis en tucht niet verder gaan dan de Apostelen deden; maar aan de andere zijde hebben wij een andere grond voor onze scheiding als zij voor de hunne. Wij verlaten niet gelijk zij eene kerk, waarin hier en daar eenige gebreken zijn, maar evenals onze vaderen verlaten wij eene kerk die de waarheid verlaten heeft en waarin de waarheid niet kan gehandhaafd worden, schoon zoowel nu als toen in die kerk nog leden en leeraars zijn, die, uit blindheid op vreeze der Joden, daar in Babel nog gevangen zitten.

Wat UEd aanvraag aangaat eindelijk, Broeder, gij zelf kunt over die *zending* zoowel oordelen als ik. Op de provinciale vergadering te Utrecht was besloten, dat tot het afnemen van zulk een examen de provinciale vergadering zou samengeroepen worden en alle de leeraars uitgenoodigd. Maar in plaats daarvan heeft ds. Scholte, die zelf het onderwijs gegeven had, alléén geëxamineerd, misschien één of twee predikanten verzocht hebbende, die niet gekomen zijn, maar nalatende (ingaande) tegen het besluit der provinciale vergadering in plaats daarvan slegts de kerkenraad nemende, en in plaats van alle leeraars kennis te geven of te verzoeken, slegts één of twee waarvan geen gekomen zijn. Hiertegen is de kerkeraad van *Amsterdam* opgekomen. Ook de Provinciale Vergadering van *Vriesland* en schoon ik hierin niet regtstreeks geprotesteerd heb, ook sommige van die omstandigheden niet wetende langen tijd, zoo acht ik het toch nuttig en goed dat dit eerst op eene wettige wijze uitgemaakt worde en op eene Synode beslist. Zulke omstandigheden worden er altijd geboren wanneer ieder zich op zijne wijze op Gods Woord beroept en zich aan Kerkvergaderingen zooveel stoort

als hij wil. Mogt het de Heere behagen dat hij ons nog eens dat voorregt mogt schenken dat wij Sijnodaal vereenigd mogten worden en de wijze van kerkregeering onzer vaderen zoowel volgen als hun leere op Gods Woord gegrond en over het geheel vreedzame gemoederen om ons naar het oordeel der Broederen te voegen in middelmatige zaken, ieder niet het zijne zoekende en het zijne drijvende." Tot zover ds. De Cock, die we hier ten voeten uit hebben. Hij had gelijk.

Examen Van der Meulen en Klijn in 1839

Laten we de feiten van het examen van Van der Meulen en Klijn eens op een rijtje zetten. Het examen was gehouden in een vergadering van de kerkeraad (!) op vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839. Wel was de vergadering bijgewoond door kerkeradsleden uit de classis van 's Gravenhage, uit Dordrecht, Langerak en Zaltbommel. Er waren drie predikanten uitgenodigd om eventueel met ds. Scholte te examineren. Maar ds. Van Raalte had geschreven door 'bezigheden' verhinderd te zijn en ds. Brummelkamp wegens verhuisdrukte. Ds. Gezelle Meerburg had niets van zich laten horen. En zo was ds. Scholte als enige examinerator opgetreden. De meeste van de gestelde vragen zijn bewaard gebleven. De eerste dag duurde het examen met een ruime pauze tot twee uur in de nacht; de tweede dag moesten de examinandi een preek houden over een opgegeven tekst. Het examen verliep positief en de volgende dag, zondag 24 november 1839, werden beide geslaagde studenten geordend. Het was dus geen wonder dat tegen de bij het afnemen van het examen gevolgde procedure protesten binnenkwamen. Die van twee Zeeuwse gemeenten hebben we al genoemd. Ook Amsterdam was van oordeel, dat niet gehandeld was volgens de geldende kerkelijke afspraken.²⁹

Ds. A.C. van Raalte gaf aan „de classikale broeders van Middelburg” zijn (slap) oordeel, gedateerd *Ommen 24 april 1840*. Hoewel hij het beter had gevonden als het examen en de ordening van H.G. Klijn en C. van der Meulen op een provinciale vergadering had plaats gevonden, met medewerking van enkele predikanten, wilde hij toch de beide geëxamineerden erkennen. Ze waren immers beiden door een wettige gemeente geroepen en in aanwezigheid van vele getuigen 'onderzocht'. Erkende men hen niet, dan was dat een slag in het gezicht van een gemeente van J.Christus. Wat Zeeland betreft, kon *Geense* op 7 mei 1840 aan ds. Van der Meulen in Middelharnis melden, dat als gevolg van de op 24/25 april 1840 in Utrecht gehouden provinciale vergadering er geen enkele Zeeuwse gemeente meer was, die nog bezwaren had tegen zijn komst naar Zeeland om daar als wettig dominee het nodige dienstwerk te verrichten.

Nu stond niets meer Van der Meulens reis naar Zuid-Beveland in de weg en op woensdagmiddag 10 juni 1840 arriveerde hij tot grote blijdschap van de gemeente in Goes. Helaas geven de kerkeradsnotulen uit die jaren slechts een zuinige samenvatting van het in de vergaderingen behandelde³⁰, maar we komen toch – ook via brieven – aan de weet, dat er dadelijk voor de volgende dagen een planning werd gemaakt. Natuur-

lijk wilden de broeders zoveel mogelijk van Van der Meulens tijdelijk verblijf in Zeeland profiteren. De volgende avond al preekte hij bij ouderling *Laurusse* in de Wijngaardstraat over 1 Cor. 3:11: „Want niemand kan een ander fundament leggen dan hetgeen gelegd is hetwelk is Jezus Christus.” Omdat de gemeente nog geen kerkgebouw bezat en in 4 groepen bij particulieren aan huis samenkwam, kregen de bezoekers van die avonddienst het vriendelijk verzoek de komende dag niet te verschijnen om andere gemeenteleden ook een kans te geven ds. Van der Meulen te beluisteren.

Die volgende vrijdagavond legden bij Geense thuis aan de Poelweg drie personen in het openbaar belijdenis van hun geloof af en werden niet minder dan zes kinderen gedoopt. Van vier woonden de ouders in Goes en van de overige twee resp. in 's *Gravenpolder* (vader Hubregt Boogaard) en in 's *Heer Abtskerke* (vader Jan Zwemer).

Twee dagen later – zondag 14 juni 1840 – kwam ds. Van der Meulen in Goes opnieuw in actie. En hoe! Hij preekte die zondag drie keer in de schuur van *Marinus de Dreu*, de 52-jarige hovenier aan de Westsingel. Er waren telkens „buitengewoon vele menschen in de schuur”. Blijkbaar werd nu de getalsgrens van 20 bezoekers niet meer in acht genomen. 's Morgens preekte ds. Van der Meulen over Joh. 9:35, 's middags behandelde hij zondag 23 van de catechismus (over de rechtvaardiging) en 's avonds was de tekst 1 Joh. 2:28³¹. 's Middags was er nog een kindje gedoopt³². De collecten waren ook niet mis: f 35,5½ voor de armen en f 23,75 voor de eredienst. Maar in alle drie bijeenkomsten had ook de politie zich laten zien! Want het spreekt vanzelf, dat de komst van ds. Van der Meulen niet onopgemerkt was gebleven. De 'knikkers' – scheldnaam voor de Afgescheidenen in Zeeland – begonnen weer! De samenkomsten in de schuur van De Dreu kwamen dan ook voor de rechtbank. Op 15 augustus 1840 viel het vonnis.

Hierover rapporteerde de kerkeraad van Goes in september 1840 aan ds. Van der Meulen. Er waren drie processen-verbaal wegens de prediking op 14 juni 1840 in de schuur van De Dreu, waarin ds. Van der Meulen 'voorkwam als chef', M. de Dreu als inzamelaar van penningen en *Janis de Dreu*, als een gedeelte van zijn woning afgestaan hebbende en *P. Geense* als koster, omdat hij het doopbekken bij de bediening van de doop zou hebben vastgehouden, wat onwaar was.

M. de Dreu werd beboet met f 200,- wegens een dubbele overtreding (art. 291 en 293), Van der Meulen kreeg f 100,-, Janis de Dreu, de vader van Marinus, werd bij gebrek aan bewijs vrijgesproken. Samen dus f 300,- boete, plus nog f 2,52 proceskosten „hetwelk wij op 3 September betaald hebben”. Dat moest wel, want twee dagen eerder was er van de kant van de indirecte belastingen te Goes een aanschrijving met kwitantie gekomen om het verschuldigde bedrag binnen 3 dagen te betalen op straffe van strenge gijzeling.³³

De kerkeraad had al eerder besloten die gelden te betalen uit een soort 'boetenfonds', gevormd uit de opbrengsten van de collecten in de weekdiensten en de jaarlijkse inschrijving van leden van de gemeente.

Erkenning

Toen niet lang na de troonsbestijging van koning Willem II op 7 oktober 1840 op diens initiatief het strakke en strenge beleid t.a.v. de zogenaamde separatisten veel soepeler werd, de vervolgingen ophielden en vrijwel overal ongehinderd kerkdiensten konden worden belegd, betekende dat voor het kerkelijk leven van de Afscheiden een grote verruiming en vele zorgen minder. Ds. Scholte schreef vanuit Utrecht – waar zijn gemeente op verzoek al begin februari 1839 was erkend – dat hij graag de Afscheiden in Zeeland met raad en daad wilde bijstaan. Van ouderling Steketeë had hij gehoord „dat de Godsdienstvrijheid aanvankelijk in Zeeland begint aan te breken”. Hij voelde zich nu eind juli 1840 gedrongen hierover zijn gedachten aan de Zeeuwse gemeenten mee te delen³⁴ want hij zag ook een gevaar aan die ‘vrijheid’. In de eerste plaats wekte hij op tot dank aan de Heere, „dat Hij eenige ruimte geeft in dit land onzer vreemdelingschap”. Vervolgens raadde hij aan nu dubbel waakzaam te zijn. „Wat het inwendige der gemeente betreft, in de ruimte heeft het vleesch des te meer aanleidinge om zich te verheffen” en aan dat gevaar stonden ook de Zeeuwen bloot. Ze moesten vooral geen verwijten doen aan hen, die nog tegen het aanvragen van erkenning bij de koning waren, maar integendeel door „des te meer naauwere verbintenis aan den Heere en aan zijn Woord” tonen, „dat uwe vrijheid niet vleeschelijk is, maar u van God geschonken is, en door u wordt aangewend om des te ongehinderder te wandelen in den beproefden weg van zijne getuigenissen”. Dubbele waakzaamheid was nodig: „wat uw eigene gemeente betreft door toe te zien wie gij als lidmaten opneemt. Want bij het opheffen der vervolging en een erkenning in de wereld is het gemakkelijk om zich met de gemeente te vereenigen. Bedenk dat de band der vereeniging voor Gods gemeente op aarde het geloof is en geen uiterlijke t’samenvoeging in eene leer.” Er diende gewaakt te worden „tegen indringen in de bediening des Woords” nu voorgangers geen boeten meer hadden te vrezen en er nog maar weinig predikanten waren. Ook was er in de onderlinge omgang ‘behoedzaamheid’ nodig. „Dat er geene bittere wortels opwaarts spruiten en beroerte maken.” Voor de ‘uitwendige zaken’ in de gemeente was natuurlijk ‘bestuur’ nodig. Scholte verklaarde zich bereid op dat punt zijn adviezen te geven. Binnenkort hoopte hij naar Zeeland te komen om daar het Woord te bedienen en eventuele gemeentelijke zaken te bespreken. „Denk vooral geduurig aan Hebr. 12:1 en 2. Want wanneer de overste leidsman uit het oog verloren wordt, dan kunnen de zaken niet goed gaan. Maar met het oog des geloofs op hem, kan er hoop zijn op waarachtige reformatie. Van harte wensche ik dat het mij nooit zal berouwen mij met Zeeland te hebben ingelaten; gij weet het broeders, mijne regel en wet is Gods Woord. Zo vele(n) als er na(naar) dien regel wandelen, over die zal zijn vrede en barmhartigheid en over het Israël Gods.” Als er de eerstkomende zondag geen predikant kon zijn, dan verzocht hij zijn preek ‘Het koninglijk besluit’ voor te lezen en de volgende zondag ‘Waarschouwinge tegen geveinsdheid in de Godsdienst.’

Op de classisvergadering van 7 oktober 1840 was besloten twee broeders naar de nieuwe koning Willem II te zenden om hem een rekest aan te bieden, waarin o.m. stond, welke vergeefse pogingen waren aangewend om door de regering als zelfstandige gemeente te worden erkend. Maar nadat het rekest al was opgesteld en de broeders waren aangewezen om het de koning te overhandigen, was er een brief van ds. Scholte uit Utrecht binnengekomen. Hierin berichtte hij, dat hij namens de prov. vergadering in Dordrecht gehouden, met nog enkele andere broeders bij de koning op audiëntie was geweest en dat de koning hem gevraagd had schriftelijk opgave te doen van de „staat en toestand der gemeenten”. Nu stelde ds. Scholte voor de vragen samen met alle Zeeuwse gemeenten „die met elkaar in kerkelijke vereniging leven”, te beantwoorden. Van zijn kant wilde hij er graag aan meewerken, dat de Heere onze God „vrijelijk kan gediend worden in het land onzer inwoning.” Maar, „onze aardsche Koning, geheel onbekend met de staat der zaken betrekkelijk de Afscheiden, heeft getrouwe inlichting noodig en is bereid om die te ontvangen”.

Scholte zelf had de koning beloofd die inlichtingen te zullen verstrekken. Met dat doel had hij alle Afscheiden gemeenten in de provincies *Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland* en *Beneden-Gelderland* – die hij kerkelijk min of meer verzorgde – aangeschreven hem over hun situatie te informeren. Het resultaat daarvan zond hij in een ‘Verslag’ gedateerd 5 januari 1841 naar Den Haag. Het is voor ons uiterst leerzaam. Uiteraard beperken we ons tot Zeeland. De correspondent P. Geense had hem – wat *Goes* betreft – de volgende inlichtingen verstrekt.³⁵

De Afscheiden gemeente van *Goes* 201 zielen (91 bel.l.). In dat aantal waren begrepen *Kloetinge* met 9 bel.l., *'s Heer Abtskerke* met 1 bel.l., *Wissenkerke* (10 zielen, van wie 2 bel.l.), *Colijnsplaat*, 6 zielen (4 bel.l.). De laatste twee dorpjes lagen op Noord-Beveland. Er waren 4 ouderlingen, resp. *Hendrik Zwieter, Johannis de Jonge Gz., Pieter Geense* en *Lauwerus Lauwerusse*. En 3 diakenen, namelijk *Johan Frederik van Anrooij, Johannis Hoogesteger* en *Marinus Johannis Clement*, allen wonende in de stad *Goes*. Een *kerkgebouw* was er nog niet, maar er bestonden wel mogelijkheden om de beschikking over zo'n gebouw te krijgen. Voorlopig werden de godsdienstoefeningen gehouden bij *Hendrik Zwieter, Johannis de Jonge Gzn.* en *L. Lauwerusse* aan huis. De *armen* werden behoorlijk verzorgd en bedeed zonder enige hulp van andere gemeenten.

Er was een *armenkas* en een *kerkekas*. Eenmaal per week werd er een kerke-raadsvergadering gehouden en „van het noodzakelijke” aantekeningen gehouden. De gemeente was bereid om het kerkelijk reglement, waarop reeds andere gemeenten in de burgerlijke maatschappij waren erkend, over te nemen. Op 30 april 1839 had de gemeente een verzoekschrift aan de koning verzonden, getekend door 77 personen, maar in dat jaar geen antwoord ontvangen. Op 3 januari 1840 was een nieuw verzoekschrift naar de koning gegaan, waarop B en W van *Goes* hadden